

T.C.

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

19.YÜZYIL SEYYAHLARININ GÖZÜYLE BİRECİK

Hatice ABDULLAH AKTAŞ

TEZ Danışmanı

Doç. Dr. Esra DOĞAN TURAY

MARDİN-2022

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

19.YÜZYIL SEYYAHLARININ GÖZÜYLE BİRECİK

Hatice ABDULLAH AKTAŞ

TEZ Danışmanı

Doç. Dr. Esra DOĞAN TURAY

MARDİN-2022

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı **18806007** numaralı öğrencisi **Hatice ABDULLAH AKTAŞ**'ın hazırladığı “**19. Yüzyıl Seyyahlarının Gözüyle Birecik**” başlıklı YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca **28/09/2022 Çarşamba** günü saat **16:30'da** yapılmış, tezin onayına **OY BİRLİĞİYLE** karar verilmiştir.

Danışman Doç. Dr. Esra DOĞAN TURAY	
Üye Prof. Dr. Mehmet AKBAŞ	
Üye Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ÇEKİÇ	

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun/...../20.... tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.....
Enstitü Müdürü (Unvanı, Adı Soyadı)

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- Tez çalışmasında kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,
- Tez çalışmasının özgün olduğunu,
- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm

İmza

Hatice ABDULLAH AKTAŞ

20/10/2022

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

19. Yüzyıl Seyyahlarının Gözüyle Birecik

Hatice ABDULLAH AKTAŞ

Mardin Artuklu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

2022: 70 Sayfa

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan Şanlıurfa iline bağlı Birecik ilçesi, tarih boyu gerek hac yolcuğu, gerek misyonerlik faaliyetleri gerek bilimsel araştırmalar gerek de ticaret için seyyahların kontak noktası olmuştur. Bölgenin Fırat Nehri yanında olması ve sınır bölgelere yakın olması bunun nedenlerindedir.

İçinde her dinden insan barındıran Birecik şehri özellikle Ermenilerin Müslümanlarla yaşadığı çok kültürlü bir kenttir. Şehirde bulunan Birecik Kalesi ve şehrin yanından geçip suları Basra'ya kadar dökülen Fırat Nehri seyyahların ilgi odağı olmuştur. Nehir taşımacılığının başlamasına neden olan bu durum her zaman kenti görmeye değer kılmıştır. Özellikle 17. Yüzyıldan itibaren başlamış olan bir ilgi ile 20. yüzyıla kadar birçok kişi çeşitli sebeplerle Birecik şehrini ziyaret etmişlerdir. İranlılar Atabat ziyareti için bu yolu kullanmışlardır. Birecik şehri özellikle 19. yüzyılda artan nehir taşımacılığında keleklerle yolculuk yapmak için yol güvenliği açısından ve hızlı olmasından dolayı seyyahların güzergâh olarak seçtiği bir bölgedir. Bölgeye İngiltere, Almanya ve İran olmak üzere birçok ülkeden seyyah gelmiştir. Bazı seyyahlar da nehir yolculuğu yapmadan Birecik şehrini ziyaret edip gezmiştir. Bu seyyahlar yazmış oldukları seyahatnamelerde şehirde gördükleri tarihi yapıları ve bölgedeki toprağın verimliliğini bahsetmeye değer bulmuşlardır. Bölgeye yakın olarak gerçekleşmiş olan Nizip harbindeki Osmanlı ordusunun ihtiyaçları nehir yolculuğuyla getirilmiştir.

Alman ve İngiliz seyyahların Birecik şehrini gezdiklerinde genel olarak vermiş oldukları bilgiler Birecik Kalesi, Fırat Nehri ve Kelek taşımacılığı ile ilgilidir. Kalenin mimarisini nehrin güvenliğini çoğu zaman da keleklerin yapımından bahsetmişlerdir. İncelenen bu seyyahların kaydetmiş oldukları bilgilerde 19.yüzyılda şehrin tarihi ve coğrafi yapısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen bu veriler tarih kaynaklarıyla desteklenmiştir. Bu dönemdeki Birecik ile ilgili seyyahların kaydettikleri bilgiler günümüzde yapılan araştırmalara ışık tutmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birecik, Seyyah, Seyahatname, Fırat Nehri, Kelek taşımacılığı.

ABSTRACT

Master Thesis

19. Yüzyıl Seyyahlarının Gözüyle Birecik

Hatice ABDULLAH AKTAŞ

Mardin Artuklu University

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

2022: 70 Pages

Birecik district of Şanlıurfa province in the Southeastern Anatolia Region has been the contact point of travellers for pilgrimage, missionary activities, scientific research and trade throughout the history. Therefore, Birecik is closeby to frontier zones and Euphrates River.

The city of Birecik, which hosts people from all religions, is a multicultural city where Armenians live with Muslims. Birecik Castle in the city and the Euphrates River, which flows past the city and pours into Basra, have become the focus of attention of travelers. This situation, which led to the start of river transportation, always made the city worth seeing. Especially with an interest that started from the 17th century, many people visited the city of Birecik for various reasons until the 20th century. Iranians used this road to visit Atabat. The city of Birecik, especially in the 19th century, is a region chosen by travelers as a route for traveling with keleks in the increasing river transportation due to its road safety and speed. Birecik had been choosen as a route for travelling with keleks by travelers for its safety and speed, which was increased for river transportation especially in 19th century, The needs of the Ottoman army in the Nizip War, which took place close to the region, were brought by the river journey.

Travelers from many countries including England, Germany and Iran came to the region. Some travelers also visited the city of Birecik without making a river journey. These travelers found it worth mentioning the historical structures they saw in the city and the fertility of the soil in the region in their travel boks The general information given by German and English travelers when they visited the city of Birecik is about the transportation of Birecik Castle, Euphrates River and Kelek. They talked about the architecture of the castle, the safety of the river, and the construction of keleks. In the information recorded by these travelers, the historical and geographical structure of the city in the 19th century was tried to be determined. These data were supported by historical sources. The information recorded by the travelers about Birecik in this period will shed light on the researches made today.

Keywords: Birecik, Traveler, Travelogue, Euphrates River, Kelek transportation.

ÖN SÖZ

Seyahat edenlerin ortak bağlantı noktası olan Birecik, çağlardan beri ziyaret edilen bir şehir olmuştur. Seyyahların uğrak merkezi olan Birecik’le ilgili 19. yüzyıldaki bilgileri seyahatnameler aracılığıyla öğrenmekteyiz. Bölgeyi anlatan seyyahların çoğu şehirde gördüklerinden hayranlıkla bahsetmişlerdir.

Coğrafi konumu olsun, kültürel çeşitliliği olsun Fırat Nehri yanında bulunan Birecik üzerinde pek çok araştırma yapılmış, yabancıların gözdesi olmuştur. Birecik hakkında araştırma yapılırken bilgi noktasında en önemli kaynaklar arasında tez çalışmamızda ismi geçen seyyahların seyahatnameleri de bulunmaktadır.

Bu çalışmada Birecik’in 19. yüzyıldaki yaşayan seyyahların siyasi, dini ve sosyokültürel bakışıyla bölgenin durumunu her yönden aydınlatmak amacı güdülmüştür. Seyyahlar arasında tarafsız gözlemleyen ve bölge aleyhine çalışanlar kendilerine göre yorumlayanlar da vardır. Biz bu yorumları tarafsız bir şekilde çalışmamızda değerlendirdik.

Bu çalışmamla ilgili konu önerisinde bulunan ve Birecik ile ilgili araştırmalarımda bana yol gösterip destek olan danışman hocam Sayın Doç. Dr. Esra Doğan Turay’a teşekkür ediyorum. Çocukluğumun geçtiği memleketim Birecik’le ilgili çalışma yapmamda emeği çoktur. Bana vakit ayırıp tezimle ilgili beni fikirleriyle aydınlatan ve jürimde yer alan hocam Prof. Dr. Mehmet Akbaş’a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca kütüphane kaynaklarıma ulaşmam konusunda bana yardımcı olup moral veren değerli ağabeyim Ahmet Abdullah’a ve eğitim hayatıma kıymetli dokunuşlarıyla emek veren ağabeyim Abdurrahman Abdullah’a teşekkürü bir borç bilirim.

Hatice ABDULLAH AKTAŞ

Mardin 2022

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
RESİMLER DİZİNİ	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR	x
1. GİRİŞ	1
1.1. Birecik İsmi	1
1.2. Tarihte Birecik.....	2
1.3. Birecik’i Ziyaret Eden Seyyah ve Seyahatnamelerin Niteliği ve Önemi.....	5
1.4. Birecik ve Fırat Nehri Kelek Taşımacılığı	8
2. 19.YÜZYIL ÖNCESİNDE BİRECİK’E GELEN SEYYAHLAR	12
2.1. Portekizli Antonio Tenreiro	14
2.2. Portekizli Mestre Afonso	15
2.3. Jean-Baptiste Tavernier	16
2.4. Evliya Çelebi	17
2.5. Alman Carsten Niebuhr	18
2.6. Abdulkadir Keşmiri	19
2.7. Fransız Rolin Olivier	20
2.8. Seyyah Czernik	21
3. 19. YÜZYILDA BİRECİK VE ÇEVRESİNDE GEZEN SEYYAHLAR	22
3.1. James Silk Buckingham	23
3.2. Alman Mareşali Helmuth Von Moltke.....	24
3.3. Albay François Chesney.....	28
3.4. William Francis Ainsworth	30
3.5. Şehzade Muhammet Veli Mirza.....	31
3.6. Hacı Ali Han İtimadüssaltana.....	32
3.7. Alman Julius Heinrich Petermann.....	33

3.8. Şehzade Muhammed Seyfuddevle	34
3.9. Alman Edouard Sachau	36
3.10. Haynes, John Henry	38
3.11. Fransız Vital Cuinet	38
3.12. Fransız Frederick Millingen	39
3.13. Gerald Henri Fitsmoris	39
4. SONUÇ	42
KAYNAKÇA	53
ÖZGEÇMİŞ	58

RESİMLER DİZİNİ

	Sayfa No
Resim 3.1: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (a)	45
Resim 3.2: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (b)	45
Resim 3.3: Kelek taşımacılığını yansıtan bir gravür	46
Resim 3.4: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (c).....	46
Resim 3.5: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (d)	47
Resim 3.6: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (e)	48
Resim 3.7: Kelekleri şişiren erkekler	49
Resim 3.8: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (f).....	50
Resim 3.9: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (g).....	50
Resim 3.10: Nizip Savaşı ile ilgili fotoğraf (a).....	51
Resim 3.11: Nizip Savaşı ile ilgili fotoğraf (b)	52

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bu tez çalışmasında kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda belirtilmiştir.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.g.e.	Adı geçen eser
A.Ş.	Anonim Şirketi
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
gap.	Güneydoğu Anadolu Projesi
hz.	Hazreti
İ.A.	İslam Ansiklopedisi
İSAM.	İslam Araştırmaları Merkezi
M.Ö.	Milattan Önce
Neş.	Neşriyat
s.	Sayfa
sad.	Sadeleştiren
sav.	Sallallahu Aleyhi Vesellem
sy.	Sayı
ŞURKAV.	Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDK.	Türk Dil Kurumu
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.b.	Türkiye Yazarlar Birliği
Tic.	Ticaret
y.y.	Yüzyıl
Yay.	Yayınları

1. GİRİŞ

1.1. Birecik İsmi

Birecik Ârâmice *Birsa* kelimesinden türemiştir. Arapça'da ise *el-bire* olarak kullanılıp anlamı *küçük kale* ve *hisar* demektir. Halep dilinde *Bârâcık* olarak bilinirken halk dilinde *Belecik* şeklinde söylenmektedir. XVI. yüzyılda *Berecük* şeklinde söylenirken, XIX. yüzyılda *Biretü'l Fırat* olarak bilinmektedir.¹

Birthe ismi ilk çağlarda kullanıldığı bilinirken *Biretü'l Fırat* ise Osmanlı Dönemi'nde kullanılan bir isim olarak kayıtlara geçmiştir.²

Birecikli olan Abdulkadir Erdil'e göre tarih boyunca kullanılan Birecik isimleri şunlardır:

Tel Bursip veya Basrip, Selefkus, Apamea, Birsa, Albira, Bira, Biretü'l Fırat, Bireh, Birecik.³

Evliya Çelebi verimli toprağa sahip olan Birecik için 'Zeytin Vadisi' isminin kullanıldığı bilgisini kaydetmiştir.⁴ Fransız seyyah Tavernier'e göre Birecik için '*Bir*' ve '*Berijan*' isimleri kullanılmıştır.⁵ Portekizli seyyah Alfanso ise Birecik kelimesinin anlamını '*dar geçit*' olarak kaydetmiştir.⁶

Birecik için dönem dönem farklı isimler kullanıldığı gibi, her dilin kullandığı isim aynı olmamıştır. Kayıtlara geçmiş olan diğer Birecik isimleri şöyledir; *el Bi're*,

¹ İdris Bostan, Birecik Maddesi, a.g.e., s.187-189

² Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları", Avşaroğlu Matbaası, TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkındırma İdaresi Başkanlığı,1999, s.15.

³ Abdulkadir Tanrıverdi, "Fırat'ın İncisi Birecik ve Türkçesi", Birecik Kaymakamlığı, Form Matbaacılık, Gaziantep, 2008, s.24-25.

⁴ Evliya Çelebi, a.g.e., s.129.

⁵ Tavernier, J.B, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Kervan Kitapçılık Bas., Tercüman Gazetesi, 1980, s.99

⁶ Salih Özbaran, a.g.e., s.76.

*Bi'retu'l- Furat, Kal'atu'l Biyreh, Birtha, Makedonopolis, Ardi Beyza, Kal'a-tu Beyda, El Bireh, El Biyretü ,*⁷

Alman Mareşali Helmuth Von Moltke, haritalarda Birecik şehrinin *Birth* veya *Bir* olarak adlandırıldığını ve diğer isimlerinin de *Belecik* ve *Birecik* olduğu bilgisini vermektedir.⁸ Günümüzde, baktığımız zaman yerel halkın şehrin ismini ifade ederken *Belecik* değil de *Berecik* olarak dillerinde yer aldığını söyleyebiliriz. Bu isme seyyahların kaynaklarında rastlanmamıştır.

1.2. Tarihte Birecik

Birecik, Şanlıurfa'ya bağlı bir ilçe olup, konumu bakımından önemli bir bölge olarak bilinmektedir. Fırat Nehri'nin Birecik içinden geçmesi ve Suriye ile Mezopotamya'ya giden ana yollardan biri olmasından dolayı, bu yolu, seyyahların güzergâh olarak kullandıklarını görmekteyiz.

Birecik'te bulunan kale, şehrin savunmasında önemli rol almıştır. “Küçük kale” anlamına gelen Birecik, halk dilinde ‘Belecik’ diyerek kullanılmıştır.

Birecik, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde İslam topraklarına katılmış olup, XI. yüzyılın son dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti sınırlarının içine girmiştir. Bizanslılar 1096'da bölgeyi aldıktan sonra Artuklu, Eyyübi, Memlük, Akkoyunlu, Karakoyunlu devletlerinin hâkimiyeti altına girmiştir. Bölge 1098 ve 1150 yıllarında Urfa Haçlı Kontluğu'nun eline geçmiştir. 1144 yılında Selçuklu Musul Atabegi İmadüddin Zengi, Urfa'yı fethederek Birecik bölgesini kuşatmış olsa da alamamıştır. Müslümanlar Urfa'yı fethedince Haçlılar, Birecik'i Bizans'a vermek mecburiyetinde kalmışlardır. Sonrasında Mardin Artukoğulları'ndan olan Şehabeddin İlyas b. İlgazi bölgeyi ele geçirmiştir.

1234 yılında Eyyübi orduları Anadolu seferine çıktıklarında Birecik'te toplanmışlardır. 1259'da ise Moğol ordusu Suriye'nin kuzeybatısını almak için

⁷ Oktay Erdoğan, “*Birecik Turizm Envanteri*”, Birecik Kaymakamlığı, Ares Basım Reklam Prodüksiyon Tan. Hizm., Ankara, 2011, s.12.

⁸ Moltke, Helmuth Von (2015). “*Moltke'nin Türkiye Mektupları*”, Çev. Hayrullah Örs. İstanbul: Remzi Kitabevi A.Ş., s.208

gittiğinde Birecik'ten geçmiştir. Moğol İstilasında Birecik kalesi, Müslüman toraklarının savunmasında önemli bir yer edinmiştir. Bundan sonra Suriye Memlükleri idaresine geçmiştir. Kalede Memlük dönemine ait 6 adet Arapça kitabe olduğu bilinmektedir. Bunlardan bazısı Memlük Sultanı Berke Han'a aitken, diğerleri Sultan Kayıtbay dönemine ait olduğu bilgisine ulaşmaktayız.

1516 yılında Mercidabık Savaşından sonra Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde Osmanlı idaresine katılan Birecik, Urfa sancağının merkezi olarak seçilmiştir. 1533 – 1536 yıllarında İrakeyn seferinden dönen Kanuni Sultan Süleyman, ordusunun bu bölgede kışı geçirmesini emretmiştir. Halep'e giderken de Birecik'ten geçmiştir.⁹

Birecik'te XVI. yüzyılda Meydan, Vadi Cenk, Merkez ve Bab-ı Ruha isimli mahalleler bulunmaktaydı. 1570 yılında nüfusu 3850'ye ulaşmıştır.

Birecik'ten geçen Fırat Nehri, Bağdat'a kadar uzanmakta olup hem askeri hem sivil ulaşım sağlanmaktaydı. XVI. yüzyılda bölgeye gelen tüccar ve seyyahlar şehrin ticaret merkezi olduğunu ve Birecik'te keten kumaş, bal mumu, mısır ve ince darı dükkânı olduğunu söylemektedir. Halep'ten Bağdat'a giden yolcular çöl yolundan faydalanmakta veya kara yolunu kullanarak, Birecik'te durup civar bölgelerden temin edilen malzemelerle inşa edilen gemilerle nehir yolculuğu yapmaktaydılar.¹⁰

Birecik yolu Suriye ve Mezopotamya'ya açılan yollardan olduğu için önemli bir konumdadır. Bu yüzden ticaret yapmak isteyenlerin uğradığı bir yerdir. Özellikle ticaret için gelen kervanların Fırat Nehrinde kelek¹¹ yolculuğu yapabilmeleri seyahati elverişli yapmaktaydı. 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Birecik, askeri ve

⁹ İdris Bostan, "Birecik", TDV, İslam Ansiklopedisi, 1992, Cilt: 6, s.187-189.

¹⁰ İdris Bostan, Birecik Maddesi, s.187-189.

¹¹ Kelek, nehir taşımacılığında kullanılması için koyun, keçi veya sığır derisinden şişirilmiş tulumların üstüne kurulan sal, Bkz. Fasih Dinç, *Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı*. Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., İstanbul, 2018.

ticari anlamda stratejik öneme sahip olduğundan gemi inşası ve demir yolu için çalışmalar yapılmıştır.¹²

İranlı seyyahlar Fırat Nehri taşımacılığının hızlı ve güvenli olmasından dolayı ticaretlerinde bu yolu tercih etmişlerdir. Fırat Nehri'nin akış yönü Bağdat şehrine doğru olduğu için, Bağdat'a gitmek isteyenler bu yolu kullanmış olup, dönüşte de kara yolunu tercih etmişlerdir.¹³

Osmanlı döneminde yabancı seyyahların gezi rotalarından biri olduğu, özellikle ticaret taşımacılık anlamında sıklıkla ziyaret edildiği, Ermenilerin yoğunlukta olduğu bir şehir olduğu için Oryantalistlerin araştırma bölgesi olduğu Birecik şehri, XVI. yy'da bir grup Avrupalı seyyah tarafından ziyaret edilmiştir.¹⁴ Birecik şehrine kadar kervanla yolculuk edip, Birecik'ten sonra nehirdeki gemi ve keleklerle yolculuklarına devam etmişlerdir. Tüccarların da bu yolu kullandıkları bilgisi bizlere ulaşmaktadır. Birecik'ten Basra'ya kadar gitmek için 15 gün ile 55 gün arasında devam eden bu nehir yolculuklarında tüccarlar, kelek olarak adlandırılan bu nehirdeki araçları 40 veya 50 duka'ya¹⁵ satın almışlardır. Bu keleklerin geriye dönüşü mümkün olmadığından Felluca'ya ulaştıklarında parçalayıp tahtalarını 7 veya 8 duka'ya satabilmekteydiler. Sir Anthony Sherley XVI. yy'ın ikinci yarısında Birecik'ten Bağdat'a geceleri yolda konaklayarak yirmi dokuz günde gittiklerini kaydetmiştir.¹⁶ Yaz mevsiminde Fırat Nehri'nin su miktarında azalma olduğu için gemi seferleri mümkün olmamaktadır.¹⁷

¹² Süleyman Polat, "Osmanlı Devleti'nde Yeteri Kadar Bilinmeyen Bir Proje: Abdurrahman Ağa'nın 1700 (H.1111) Tarihli Gemi İnşa Faaliyeti ve Bazı Değerlendirmeler", Belleten Türk Tarih Kurumu Dergisi, Sayı:300, 2020, s.624-625.

¹³ Esra Doğan Turay, *Acem'den Rum'a Güzeranlar*, İlahiyat Yay., Ankara, 2019, s.144.

¹⁴ Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", Belleten Türk Tarih Kurumu Dergisi, Sayı:243, 2001, s.656-657.

¹⁵ Bir tür Venedik altın akçesi olarak bilinen para birimi, TDK (Türk Dil Kurumu)

¹⁶ a.g.e., s.78.

¹⁷ a.g.e., s.87.

Birecik'te Fırat Nehri taşımacılığında Abdurrahman Ağa¹⁸ ve Albay Chesney¹⁹ örneğinde olduğu gibi gemi yapma çalışmaları da kayıtlarda bulunmaktadır.

Yapılacak gemi için çevredeki şehirlerden malzeme getirilmiştir. Ayıntap, Maraş, Adıyaman, Kâhta, Andırın,²⁰ Behisni²¹ ve Kadirli'den²² getirilen ağaçlardan kereste yapılmış olup Kığı madeninden üretilen demirle çivi yapılmıştır. Kaptan ve işçiler İstanbul, İstanköy ve Rodos adalarından getirilmiştir.²³

1.3. Birecik'i Ziyaret Eden Seyyah ve Seyahatnamelerin Niteliği ve Önemi

Seyahat Arapça bir kelime olup, Türkçe karşılığı “gezi, gezmek” anlamlarına gelmektedir. Aslı ise “Siyahat” tir. “Seyahatname”de bulunan “name” ise Farsça olup “risale, mektup” anlamlarına gelmektedir. Bu durumda seyahatname , “gezi mektubu, gezi eseri” anlamında kullanılmaktadır. Seyahatname Arapça'da “rihle” olarak kullanılırken, Farsça'da “Edebü'r-rihle, Edebü'r-rahalat” olarak kullanılmaktadır.²⁴ Seyahatnamenin Türkçe'de geniş anlamına bakıldığı zaman ‘gözlemci ve gezginlerin bir coğrafik bölgeyi veya tarihi bölgeyi ziyaret edip gözlemlerini aktardığı yazı’ olduğu görülmektedir. Seyahatnamelerin genel olarak diplomatik görev, hac yolculuğu, ticari sebepler, askeri seferler, bilimsel araştırmalar ve misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde yazıldığı görülmektedir.²⁵

Seyahatnameler sayesinde insanlar gezip görmediği yerler konusunda bilgi sahibi olmaktadırlar. Seyyahlar gittikleri bölgelerin gelenek ve göreneklerini, kültür

¹⁸ Süleyman Polat, “Osmanlı Devleti'nde Yeteri Kadar Bilinmeyen Bir Proje: Abdurrahman Ağa'nın 1700 (H.1111) Tarihli Gemi İnşa Faaliyeti ve Bazı Değerlendirmeler”, Belleten Türk Tarih Kurumu Dergisi, Sayı:300, 2020, s.624-625.

¹⁹ Vahdettin Engin, “Rumeli Demiryolu”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2008, Cilt:35, s. 235-237.

²⁰ Kahramanmaraş iline bağlı ilçelerden biri, Enderun ismi daha sonraları Andırın olarak değişmiştir. Bkz; <https://tr.wikipedia.org/wiki/And%C4%B1r%C4%B1n> (Erişim Tarihi:17.06.2022)

²¹ Adıyaman iline bağlı bir ilçe merkezi olup günümüzde *Besni* olarak bilinmektedir, T.D.V. , İ.A.

²² Osmaniye iline bağlı ilçelerden biri., TDK

²³ Nejat Göyünç, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, Belleten Türk Tarih Kurumu Dergisi, Sayı:243, 2001, s.656-657.

²⁴ Hüseyin Yazıcı, “Seyahatname”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2009, Cilt:37, s:9-11.

²⁵ Serap Tabak, “(Arap ve Türk Seyyahlara Göre Konya XIV-XVII. yüzyılda), Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı:5, Konya, 2008, s.148.

ve yaşam alışkanlıklarını kaydetmektedirler. XIX. yy'da Anadolu topraklarına gelen seyyahların sayısı oldukça fazladır. Anadolu'nun farklı milletleri içine alan bir yapısı olması buna sebep olarak gösterilebilir.

Seyahatnamelerde Urfa hakkında oldukça fazla bilgi bulunmaktadır. Özellikle tarihin ilk dönemlerinden itibaren Anadolu üzerinden Kudüs'e, Basra'ya ve Suriye'ye gitmek için veya bulunduğu hükümet tarafından görevlendirilen seyyahların yol güzergâhları üzerinde Birecik kentinin bulunması, bölgenin ziyaretçi sayısını ve değerini oldukça arttırmıştır. Seyyahlar şehrin mimarisinin yanı sıra, burada bulunan Fırat Nehri'nde bulunan kayıklar hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Aslında bazı seyyahlar seyahatleri sırasında hac görevini yerine getirirken özellikle Batılı seyyahlar ajanlık için gelip bilgi toplamıştır. Tıpkı İngiliz araştırmacı Fitsmoris gibi, İngiliz Hükümeti tarafından Ermeni hadiselerini araştırma konusunda görevlendirildiği için seyahat etmiştir.²⁶Ainsworth²⁷ ve Cuinet²⁸ gibi isimler bu seyahatlere coğrafya alanında çalışmalar yapmak için çıkmıştır. Moltke²⁹ ve Sachau³⁰ gibi gezginler de farklı görevlerde 1800'lü yıllarda Birecik'i ziyaret eden seyyahlar arasındadır. Seyyahlar arasında Oliver³¹ ve Niebuhr³² gibi bilgi toplamak için gelenler de olmuştur. Görüldüğü gibi seyyahların yolculuk amaçları birbirinden farklı görünmektedir.

17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar gezginlerin ilgi odağı olan Urfa ve Birecik, her üç din için kutsal sayılan bölgedir. Batılı gezginlerin birçoğu dini bakışıyla bölgeyi değerlendirirken, bir kısmı da mesleki açıdan, görevleri bakımından, siyasi ve dini

²⁶ İhsan Burak Birecikli, “İstanbul’da Bir İngiliz Konsolos Vekili: Fitsmoris Ve Ermeni Meselesine Dair Raporu” , Ermeni Araştırmaları, Sayı:52, 2015, s.169.

²⁷ Cengiz Kartın, “Üç İngiliz Seyyahın Kaleminden Orta ve Doğu Anadolu İzlenimleri”, *Türk Yurdu Dergisi*, Ankara, 2016, s. 220-222.

²⁸ Birecikli, İhsan Burak, “Birecik'te Uluslararası Krize Dönüşen Bir İhtida Hadisesi” , Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara , 2017 , No:2 , Bilim:2. , s:492.

²⁹ Selahaddin Eyyübi Güler, *Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi*, Şurkav Yay., Şanlıurfa, 2010, s.42.

³⁰ a.g.e., s.11.

³¹ a.g.e., s.29.

³² a.g.e., s.19

kişiliğine göre yorumlamıştır.³³ Sözü ettiğimiz tarih itibariyle gelen seyyahlar kentle ilgili birçok konuya değinmelerine rağmen, bu tezde nehir taşımacılığı ve keleklerle alakalı aktarılan bilgilere yoğunlaşmıştır.

Çalışma, giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde bulunan alt başlıklarda öncelikle Birecik'in tarihçesi anlatılmış olup ardından şehrin Osmanlı dönemindeki fiziki ve sosyal yapısının değerlendirilmesi yapılmıştır. Birecik şehrinin ilk çağlardan beri değişen isimleri de alt başlıklarda belirlenmeye çalışılmıştır.

Şehrin seyyahlar tarafından güzergâh olarak seçilmesinin temel unsuru olan Fırat Nehri ve Kelek Taşımacılığı da ayrı bir başlıkta değerlendirilmiştir. Bölgenin konumundan dolayı sınıra yakın olması, yolcuların burada konaklaması ve tersanelerde kayık üretimine etki etmesi, bununla mali kazanç ve ticarete etki eden faktörler üzerinde durulmuştur.

Birinci bölüm 19. yüzyıl öncesinde Birecik'e gelen seyyahlardan oluşmaktadır. Öncelikle İranlı seyyahlar incelenmiş olup gezginlerin seyahat tarihleri doğrultusunda Birecik'e geliş amaçları tespit edilmiştir. 1263 yılından başlayan seyyah incelemesi 1760 yılında Alman Niebuhr'la sonlandırılmıştır. Seyyah değerlendirmeleri bölümündeki alt başlıklarda bulunan seyyah isimlerinin altında yer almıştır.

İkinci ve son bölümde 19. yüzyılda Birecik ve çevresinde gezen seyyahlar konusu çalışılmıştır. İngiliz, Alman ve Fransız seyyahların Birecik ile ilgili değerlendirmeleri önyargılarıyla incelenmiştir. 1800'lü yıllardaki tersane çalışmaları ve İngiliz Hükümetinin görevlendirmesiyle gelen Albay François Chesney'in gemi yapma çalışmaları incelenmiştir. Ayrıca nehir taşımacılığının Birecik'te bölgesel ve bölgeler arası faaliyet ve teşebbüslerin gezginler gözüyle değerlendirilmesi yapılmıştır.

³³ Elnure Azizova, "İbrahim'in Havuzu'ndan İsa'nın Mendili'ne Oryantalizmin Edessa'sında Dini Eksen: 16-19. Yüzyıl Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Urfa'sında Yahudi, Hristiyan ve Müslüman Kimliği Üzerine", İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa, Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa IV, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, Şanlıurfa, 2018, s.170.

Tez çalışmasında öncelikle konuyla ilgili çalışma ve araştırma yapılmış seyahat verileri değerlendirilmiştir. Yoğun olarak makale ve tezler incelenmiştir. Bu çerçevede ilgili kaynakların taranması yapılmıştır.

Tarih kaynak araştırmaları genellikle siyasi, iktisadi ve sosyal temeller üzerinde şekil almaktadır. Bu değerler çalışmaların temelini oluştururken doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkileşim almıştır. Bununla beraber tarih araştırmaları bilgi verilerinin varlığıyla ve ulaşılabilir olması kapsamında yapılabilmektedir.

Seyyah ve Birecik merkezli olan bu çalışma 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar, 19. yüzyıl da dâhil etmiş olan bu süreçte bir nehir kentinin yabancıların gözünden değişim sürecini inceleme ve genel yapısıyla ilgili değerlendirmelere katkıda bulunma amacı taşımaktadır.

1.4. Birecik ve Fırat Nehri Kelek Taşımacılığı

1500'lü yıllardan beri Halep'ten Bağdat'a iki yol olduğu kayıtlara geçmiştir. Bunlardan birincisi kervan yoludur, çölde gidilerek zahmetli ve uzun sürecek şekilde tamamlanmayı gerektirir. Diğeri ise nehir yoludur ki yolculuğun durumuna göre kısa ve konforlu bir şekilde yolculuk gerektirir.³⁴ Konum itibariyle Birecik nehir yolunu içinde barındıran bir şehir olduğu için tarih boyunca önemini korumuştur.

Karasu ile Murat kollarıyla oluşan Fırat Nehri ana kol olarak bilinir. Erzurum'daki Dumlu suyu Fırat'ın başlangıç koludur. Fırat'ın diğeri önemli olan kolu Murat Nehri de Van Gölü'nün kuzeyindeki Muratbaşı dağının eteklerindeki suyla birleşmektedir. Nehir Malatya, Bitlis. Birecik ve Rumkale'ye kadar ulaşmaktadır. 1956 yılında tamamlanmış olan Birecik Köprüsü inşa edilmeden önce buradaki yoldan geçmek isteyen insanlar 'keleklerle' karşı tarafa geçmekte oldukları bilinmektedir.

³⁴ Nejat Göyünç, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, Belleten Türk Tarih Kurumu Dergisi, Sayı:243, 2001, s.656-657

Fırat, buradan sonra Dicle Nehri ile Şattülarap denilen yerde birleşip Basra Körfezi'ne kadar gitmektedir.

Ortaçağ İpek ticaretinde Fırat Nehri önemli bir konumda olmuştur. Araplardan doğu tarafına gitmek isteyenler ve Ortaçağ döneminde Basra Körfezi'ne gitmek isteyen Yahudi gemileri bu bölgeyi önemli bir ulaşım yolu olarak görmekteydiler.³⁵ Fırat Nehri, Dicle'den daha yüksekte olduğu için gemiler daha hızlı yol alabilmekteydi. Batı tarafına gitmek isteyen yolcular da çok zorluk çekmeden seyahat yapabilmekteydiler.³⁶ Nehir üzerinde ticari taşıma için kullanılan iki önemli şey yapı kerestesi ve zeytinyağı nakliydi. Bu malların naklini yapan tüccarlar oldukça yüklü vergiler almaktaydı.³⁷

XVI. yy'da Birecik'te bir tersane vardı ve orada tekne yapılmaktaydı. İngilizler 1840 yılında Fırat Nehri'ne buharla çalışan iki gemiyi sürmeyi denemişler fakat başarısız olunca vazgeçmişlerdir.³⁸ Birecik'te bulunan tersanede yapılan keleklerin çok sistemli oluşu ve bu tersanenin muhtemelen çok büyük olduğunu göstermektedir.

Fakat tarihe baktığımızda bu yolculukların tarihin ilk dönemlerinden yakın zamana kadar nehir yolculuklarında kadim bir su vasıtası olan 'Kelek'lerin kullanıldığını görmekteyiz.

İlk nehir taşımacılığı M.Ö. 612 yılında Asuriler tarafından yapılmış olup yaptıkları sallara "kalaku" denilmekteydi. Asurilerin sal çizimleri araştırıldığı zaman "kalaku" adlı sallarin yerini "kelekler" almıştır. İlk çağlarda eşya taşımak için kullanılan kelekler 20. yy'da da aynı şekilde şişirilen tulumlar ağaçların üzerine konularak kullanılmaktadır. Tarağa benzer yapılmış kürekleriyle suyun akış hızı yönetilmekteydi. Salı idare edenlere "kelekçi" denirdi ve genellikle sayıları iki ile beş kişi arasında olurdu. Keleklerin yapımında kullanılan tulumlar için belediyelerin görevlendirdiği memurlar, kasapları denetleyebiliyordu. Tulum sayısına göre keleğin

³⁵ Metin Tuncel, "Fırat", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1996, Cilt:13, s.31-32-33

³⁶ Metz., A., "Orta zaman Türk İslam Dünyasında Nehir Yolları", Ülkü Halkevleri Dergisi, Cilt:VIII, Sayı:46, s.254.

³⁷ a.g.e., s.257-258.

³⁸ Metin Tuncel, Fırat Maddesi., s.31-32-33

yük taşıma gücü artmaktaydı.³⁹ Kelekler sadece yük taşımacılığında kullanılmazdı, aynı zamanda insanlar da yolculuk için bu salları kullanabilmekteydi. Fazladan ödeme yapıp kendilerinin oturabileceği özel oda bile yaptırıp orada konforlu yolculuk edebiliyorlardı. Seyahat bittikten sonra, akarsuyun akış yönünden dolayı dönüşte kullanılmayacağından, kelekler sökülüp tahtaları satılırdı. Tulumları söndürülüp tekrar kullanmak için korunurdu.⁴⁰ Verilen onca emekten sonra istenilen menzile vardıklarında kelekleri sökülüp ilk haline getirmek oldukça emek isteyen bir işti. Oldukça güç isteyen bu durum taşımacılığın kazançlı olduğunu göstermektedir.

Keleklerin yanında ayrıca “şahtur” adındaki kayıklar da çok tercih edilmekteydi. Bunun yanı sıra “mühiyle, trade, belem, saciye, ve girab” adında kullanılan gemiler de vardı. 19. yy’da bu araçlara ek olarak “buharlı vapur, filika, römorkör, duba, mavna, şilep, motorbot” kullanılmaya başlanmıştır. Nehirdeki yolculuk, karayoluna göre hem hızlı hem de güvenli olmasından dolayı konforluydu.⁴¹ Bundan dolayı nehir taşımacılığı hem ucuz olması hem de emniyet açısından ehemmiyetini korumuştur.⁴²

Ticari amaçlarla yapılan bu yolculuğun yanı sıra, askerlerin, askeri mühimmatların ve asker zahirelerinin sevki de nehir taşımacılığıyla yapılmaktaydı.⁴³

Sade bir nehir taşıması olarak ‘Kelek’lerin, Osmanlı Devleti döneminde gelişmiş biçimleri yapılmış, mevcudiyetini muhafaza edebilmiştir. 19. yüzyılda bu taşımacılık kelekçi esnafına geçim kaynağı olmuştur.

Birecik’teki nehir taşımacılığının sürekliliğini ticari yolculuklar sağlamış olmakla beraber Birecik’in hac güzergâhında olması sebebiyle özellikle İranlı

³⁹ Tuncay Öğün, Halit Baş, “Dicle ve Fırat’ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Kullanımı”, *History Studies International Journal of History*, 2016, s.85.

⁴⁰ Tuncay Öğün, a.g.e., s.86.

⁴¹ Tuncay Öğün, a.g.e., s.86-87-88.

⁴² Altan, “Osmanlı Devleti’nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Bilal Tehditler”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 2020, s. 60-61.

⁴³ Ahmet Yiğit, “Osmanlı Devleti’nin Payas ve Birecik Limanları Üzerinden Bağdat’a Askeri Malzeme Nakline Dair Ayıntab Şer’iyye Sicillerinden Bazı Belgeler”, *Türkiye*, s.3417.

hacıların bu yolu kullanması kelekçi esnafının devamlılığını mecburi kılmıştır.⁴⁴
Birecik'teki iktisadi hayatın en temel dayanağı kayıklar ve kelekler diyebiliriz.

⁴⁴ Tahir Ögüt, *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2008, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.306.

2. 19.YÜZYIL ÖNCESİNDE BİRECİK'E GELEN SEYYAHLAR

Tarih boyunca Batılılar Anadolu topraklarına karşı merak duymuşlardır. Bunun nedeni kimi zaman gezmek, seyahat etmek ve araştırmak olsa da çoğu zaman siyasi nedenlerden gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra dini nedenlerden dolayı da Doğu topraklarına ilgileri diri kalmıştır.¹ Özellikle 18. ve 19. Yüzyıllarda Batının sömürgecilik çalışmalarından biri seyahat etmek olmuştur. Batılı seyyahların çoğu bu dönemde casusluk görevi görmüşlerdir. Bu bağlamda Mezopotamya'yı gezen seyyahlar Irak ve Suriye'ye sık sık seyahat düzenlemişlerdir. Fırat Nehri de bu yol güzergâhlarında önemli hatlardan olduğu için Birecik'in, batılı seyyahlar tarafından ziyaret edilmesi kaçınılmaz olmuştur.² Osmanlı Devleti ile Kaçar Devleti arasında yaşanan siyasi nedenlerden dolayı İranlılar ilk başlarda bu yolu kullanamasa da zamanla iki devletin arası düzeline Osmanlı Valileri yolcuların emniyetini sağlamaya başlamıştır. Bunun üzerine Birecik, İranlı hacıların da kontak noktası olmuştur.³ İranlı yolcular Atabat seyahatleri için de bu yolu kullanmışlardır. Atabat, "eşikler" demektir. Irak'ta Şiiiler için mukaddes sayılan bazı ziyaret yerlerine denir. Bu yerler Necef, Kerbela, Kazımiyye ve Semerra bölgelerinde bulunmaktadır.⁴ İranlı hacıların Bağdat'a seyahat etmelerinin nedeni, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin gibi imamları bu bölgede kabirlerinin bulunması sebebiyledir. Şii olan her Müslüman Atabat ziyareti yaptığı zaman *Kerbela'i* sıfatı almış olur. Bu mukaddes ibadeti şii Müslümanlar ömründe bir defa yapmak ister. Hatta vefat eden kişi vasiyet ettiği zaman oraya defnedilmekteydi.⁵ İranlı hacılar Bağdat-Medine-Mekke yolunu güzergâh olarak kullanmalarının nedeni

¹ Ahmet Kütük, "19. Yüzyıl Batılı Seyyahlarının Antik Dara (Anastasiopolis) Şehri ile İlgili Gözlemleri", Artuklu İnsan ve Toplum Dergisi, Sayı:1, 2016, s.56.

² Ahmet Kütük, a.g.e., s.194.

³ Esra Doğan Turay, *Acem'den Rum'a Güzeranlar*, İlahiyat Yay., Ankara, 2019, s.35-37.

⁴ İlhan, Avni, "Atabat", TDV İslam Ansiklopedisi, 1991, Cilt:4, s.49.

⁵ Doğan, Esra, "Kaçarlar Devrinde İran Hac / Atabat Seyahatnamelerinde Bağdad / Kazımeyn", İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum, İstanbul, 2008, s.448.

ise Hz. Hüseyin'in Medine'den yola çıkarak Kerbela'ya doğru gittiği o elem verici olayın yaşandığı istikamet olmasından dolayıdır.⁶

İran yolcuları hac için çıktıkları seyahatlerinin gidiş ve dönüş yolunda mutlaka merkez nokta olarak Bağdat'a uğramışlardır. Bu bölgede en az üç gün konaklayan yolcular gerekli haberleri aldıktan sonra seyahatlerine devam etmekteydiler.⁷

Sayıdığımız bu nedenlerin hepsinden dolayı Ortaçağ'dan beri Anadolu toprakları ziyaret edilmiştir. Gelen seyyahlar genellikle İngiliz olup Güneydoğu Bölgesini gezmişlerdir. Bu seyyahlar kendilerini siyasi ve askeri kimlikleriyle ya da din adamı olarak tanıtmış olup, yapmış oldukları araştırmalarını da kayıt altına almışlardır.⁸

Portekizli seyyahlardan Antonio Tenreiro 1524-1525 yıllarında⁹, Mestre Alfanso ise 1565-1566 yılları arasında¹⁰ Anadolu'yu ziyaret etmişlerdir. Kraliyetin görevlendirdiği seyyahlar casusluk için görevlendirilmişlerdir. Fransız seyyahlardan ulaştıklarımız arasında bulunan Jean Baptiste Tavernier 1643 yılında¹¹ ve Rolin Oliver ise 1795 yılında¹² seyahatlerini gerçekleştirmişlerdir. Evliya Çelebi ise 1649 yılında seyahat ederken Birecik'e uğramıştır.¹³ Alman Niebuhr ise 1760 yılında Birecik'i gezmiştir.¹⁴ İranlı gezginlerden Abdulkadir Keşmiri 1796 yılında¹⁵, hac ziyareti için çıktığı yolda Birecik'ten geçmiştir.

Birecik'e gelen seyyahlara baktığımız zaman Birecik'in çok kültürlü olduğunu ve içinde bulunan farklı din mensuplarıyla beraber rahatça yaşamaları dikkat çekmiştir. Şehirdeki coğrafik konum ve toprağının verimli olması da dikkat çeken bir

⁶ Esra Doğan, a.g.e., s.449.

⁷ a.g.e., s.,450-451-452.

⁸ Ahmet Kütük, a.g.e., s.56.

⁹ Mehmet Kurtoğlu, “Şehre Dışardan Bakmak”, Türk Yurdu Dergisi, Ankara, sayı: 5, 2013.

¹⁰ Salih Özbaran, *Portekizli Seyyahlar*, Kitap Yay., İstanbul, 2007, s.76.

¹¹ Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.12.

¹² Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.29.

¹³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C:2 ,Milli Eğitim Basımevi Matbaası, 1972, s.206,207; M. Kurtoğlu; “*Oryantalizm, Seyahatnameler Evliya Çelebi ve Urfa*”, Tyb Akademi , s.128.

¹⁴ Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.19.

¹⁵ Esra Doğan Turay, a.g.e., s.27-28.

özelliğ olmuştur. Özellikle meyve ağaçlarının çokluğu ifadelerinde yer almıştır. Diğer yandan Birecik'te bulunan kalenin sağlamlığı ve içinde silahlar saklanan bir kale olması da kaydedilmeye değer kılmuştur. Bölgede bulunan en önemli özellik hiç şüphesiz kayıklar ve bunlar için yapılmış olan tersanelerdir. Şehirdeki ticaretin hareketli olmasının sebebi yapılan kayıkların nehirden hızlıca ticari ürünleri ve yolcuları taşımış olmasıdır.

Her ne kadar konumuz 19. yüzyılda Birecik'e uğrayan, Birecik'ten geçen seyyahlar olsa bile, bu bölgeye 19. yüzyıldan önce gelen seyyahların sayısı da az değildir. Bu seyyahlardan bahsettikten sonra 19. yüzyıl seyyahlarının bölgeyle ilgili yaptıkları açıklamalardan bahsetmeye çalışacağız.

2.1. Portekizli Antonio Tenreiro

Antonio Tenreiro Portekiz'in Coimbra vilayetinde 1485-1560 veya 1565 yıllarında doğmuş olup kâşif, asker ve ajan olarak tanınmaktadır. Yolculuğunu kayıtlara geçiren ilk Portekizli olup, 16. yüzyılda yaşamı sonlanmıştır.¹⁶ Portekiz Valisi, 1524 ve 1525 yıllarında Osmanlı'nın Hindistan'a seferi olup olmadığını öğrenmek amacıyla Antonio Tenreiro'yu bilgi toplaması için seyahat etmesini istemiştir. Tenreiro casusluk için görevlendirildiği bu seyahatte Tebriz'den Urfa'ya kadar gitmiştir.¹⁷ Seyahat güzergâhını Tebriz, Diyarbakır, Urfa, Halep, Şam, Gazze olarak tamamlamış, Birecik'te de durarak gözlemlerini *Itinerario* adlı eserine aktarmıştır.¹⁸

Seyyah Fırat Nehrini kürekli gemiyle geçmiştir. Bu gemiyi "taforea'ya" benzetmiştir. Yazarın çevirisine göre taforea, kazana benzemektedir.¹⁹

¹⁶ https://pt.m.wikipedia.org/wiki/Ant%C3%B3nio_Tenreiro (Erişim tarihi:16.06.2022).

¹⁷ Mehmet Kurtoğlu, a.g.e., s.5.

¹⁸ Salih Özbaran, a.g.e., s.31.

¹⁹ Yazarın gemiyi kazana benzetmesinden yola çıkarak kelek olma ihtimalini çağrıştırmaktadır. Nitekim keleklerin görüntüsü de derilerin şişirilmesiyle oluştuğu için aynı görüntüye neden olmaktadır.

Seyyah, Birecik ile ilgili olarak, Fırat Nehri'nin doğusunda surlarla çevrili olduğunu söylemiştir. Halkın iki bin kadar Müslüman ve Hristiyan'dan oluştuğuna ve tamamen Arapça konuştuklarına dikkat çekmiştir. Toprağı için çok verimli olduğunu söylemiş ve burada birçok meyve ağacının bulunduğunu gözlemlemiştir.²⁰

2.2. Portekizli Mestre Afonso

Hekim-Cerrah olarak bilinmekle beraber meraklı bir kişiliğe sahip olan Alfonso, genellikle kendisini kâmuflle ederek gezmeyi tercih etmiştir.²¹ Yaptığı gözlemleri yazarak bir coğrafya uzmanı gibi bilgiler aktarmıştır. Meraklı bir seyyâh olan Mestre Afonso Anadolu'yu gezerken Van-Tatvan-Diyarbakır-Birecik güzergâhı doğrultusunda seyahat etmiştir.²²

Portekiz'de Kraliyetin hizmetinde çalışan Alfonso 1565-1566 yıllarında yapmış olduğu gezilerde Birecik'ten geçtiği sırada gezilerini yaparken kendisini Venedikli ve Ermeni papaz olarak göstermiş ve kimliğini gizlemiştir.

Sabah saatlerinde Birecik'e giriş yapmış olan gezgin, Birecik ismi için "*dar geçit*" anlamına geldiğini söylemiştir. Fırat Nehrinin Birecik'in yanından geçtiğini ve karşı yakaya geçmek için nehir yolunu kullandıklarını ve ödediği verginin de yüksek olmadığını belirtmiştir. Seyyah Birecik ve Fırat Nehri'nin geçit olarak kullanıldığını Kudüs, Halep, Basra şehirlerine olan uzaklığını tarif ederek güzergâhın önemine dikkat çekmiştir.

Birecik'teki evler de dikkatini çekmiş olacak ki, bazı evlerin temellerinin su içinde kaldığını ve bu evlerin taş işçiliğinden dolayı diğer evlerden daha kuvvetli olduğunu söylemiştir. Suyun içinde olmayan, kentin içerisinde olan evlerin taş ve kerpiçten yapıldığını, tavan kaplamasının bağdadi²³ olduğunu söylemiştir. Sokakların

²⁰ Salih Özbaran, a.g.e., s.43.

²¹ Mehmet Kurtoğlu, a.g.e., s.6.

²² Salih Özbaran, a.g.e., s.69.

²³ Bağdadi, bina yapımında kullanılan mimarilik literatüründeki yapı tekniğinin adıdır. Ahşabın üstüne 1-2 cm ara verilerek yatay bir şekilde çakılan çita üzerine sıva vurularak yapılır. [https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C4%9Fdadi_\(mimari\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C4%9Fdadi_(mimari)) (Erişim Tarihi: 17.06.2022).

darlığından ve taşlarının kötü olduğundan da bahsetmiştir. Hane sayısının 1500-2000 kadar olduğu ve genellikle Hristiyan, Ermeni ve Türkmenlerden oluşan halkın Arapça konuştukları bilgisini vermiştir.²⁴

Diğer seyyahlar gibi Alfanso da bölgenin verimli, ürünlerinin bolca olmasına yorumlarında yer vermiştir. Birecik'e ulaştıkları zaman mağara ve hanların dolu olduğunu görünce sallarla karşıya geçmek zorunda kalmışlar. Kürek ve yelkenle hareket eden sallara yolcu ve hayvanların beraber bindikleri bilgisini vermiştir. Alfanso rahip olarak görüldüğü için kendisinden sal ücretinin az alındığı bilgisini vermiştir.

Birecik şehri için son olarak Fırat nehrine dair “*nehirin bir top menzili genişliğinde, yarım ok atımı derinliğinde*” olduğu ifadesini kullanmıştır.²⁵ Nehrin şubat ve mart aylarında genişleyip diğer zamanlarda daraldığı bilgisini de vermektedir. Nehir boyunca görmüş olduğu gemilerin Elbistan'dan develerle getirilen çam ağacından yapıldığını belirtmiştir. Nehirde birçok noktanın sığ olduğundan ve çevresinde bulunan dayanıklı kavaklardan da söz etmiştir.²⁶

2.3. Jean-Baptiste Tavernier

1605 tarihinde Fransa'da doğan Jean-Baptiste Tavernier'in ölüm tarihi bilinmemektedir. Tavernier 1631 ve 1663 yılları arasında genç yaşta seyahat etmeye başlamıştır. Tüccar olarak bilinen seyyahın seyahati ticari ve gezi amaçlı olmuştur.²⁷

Seyyah 6 Aralık 1643 yılında Paris'ten başlayan Asya seyahati yolculuğunda 9 Mart günü Birecik'ten geçmiştir. Birecik için “Bir” ve “Berijan” isimlerinin kullanıldığını belirtmiştir. Şehirde durmaksızın geçmiş olacak ki sallarla nehrin öbür tarafına geçtiklerini belirttikten sonra Birecik için ek bilgi vermemiştir.²⁸

²⁴ Salih Özbaran a.g.e., s.76.

²⁵ a.g.e. , s.77.

²⁶ a.g.e. , s.78.

²⁷ Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.12.

²⁸ Tavernier, J.B, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Kervan Kitapçılık Bas., Tercüman Gazetesi, 1980, s.99.

2.4. Evliya Çelebi

1649 yılında Anadolu'ya seyahat etmiş olan Evliya Çelebi Birecik topraklarına da uğramıştır.²⁹ Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesi'nde eğitim alan seyyah hafızlık, hat, musiki, tecvid ve Arapça ilimlerini tahsil etmiştir. Hicri 1040 senesinde görmüş olduğu rüyasında Hz. Peygamber'e (SAV,) "şefa'at Ya Resûlallah" demek yerine "seyahat Ya Resûlallah" demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (SAV.) tebessüm ederek ona "şefa'at ile seyahatin" müjdesini vermiş Evliya Çelebi'nin seyahat macerasını başlatmıştır. Bu rüyadan önce seyyahın babasının anlattığı hikâyelerin ona seyahat aşkını aşılamada etkili olduğu belirtilmiştir.³⁰

Evliya Çelebi Urfa'ya seyahat eden seyyahlar arasında bölgeyi ayrıntılı ve uzun anlatan seyyahlardandır. Evliya Çelebi Halep üzerinden Nizip şehrine doğru yol güzergâhını takip ederek Birecik'e ulaşmıştır. Birecik'in Fırat kenarında bir tepenin üzerinde bulunduğunu tarif etmektedir. Birecik'in tarihi hakkında bilgiler aktardıktan sonra şehri tanıtmaya başlamaktadır. İskelede kelek ve mavnaların³¹ bulunduğunu anlattıktan sonra kalenin özelliklerini sıralamaktadır. Birecik kalesinin altı köşeli taştan sağlam bir yapı olduğunu anlatmaktadır.³² Kalenin altı köşeden oluşan kayaları, yırtıcı kuşlara yuva olmuştur. İç kalenin sarp olduğunu belirten yazar, benzer kalenin Mardin'de olduğunu belirtmektedir.

Evliya Çelebi, Birecik kalesinin dışını anlatırken kayaların oyuklarına yuva yapan yırtıcı bir hayvandan bahsetmektedir. "Dönengeç" ismini verdiği bu kuşlar muhtemelen 'Kelaynak' kuşlarıdır. Verimli bir arazisi olduğundan Birecik için "Zeytin Vadisi" ismi kullanıldığını söylemektedir. Birecik'in içinden geçen Fırat Nehrinin mukaddes topraklar içinde bulunan en büyük su olduğunu ifade eder.

²⁹ Evliya Çelebi, "*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*", C:2, Milli Eğitim Basımevi Matbaası, Baskı Yeri:?, 1972, s. 206,207; M. Kurtoğlu; "*Oryantalizm, Seyahatnameler Evliya Çelebi ve Urfa*", Tyb Akademik, s.128.

³⁰ Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş (sad.), "*Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatname*", Üçdal Neş., c:I-II, s.13-14-15.

³¹ Mavna, gemilere veya yakın olan kıyılara yük taşıyan güvertesiz büyük üç köşeli ve yelkenli tekne <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi:17.06.2022).

³² Evliya Çelebi, a.g.e., s.206,207; M. Kurtoğlu, a.g.e., s.128.

Seyyah, Osmanlı dönemi tüccarlarının iskele olduğu için her yıl Fırat'tan keleklerle değerli eşyalar çıkardıklarını söylemiş, Birecik ile Urfa arasında bulunan Rum Kale'den bahsetmiştir. Halife Hz. Ömer döneminde Rum Kayseri burayı imar ettiğinden bu isim verildiğini söylemiştir.³³ Seyyah, Rum Kalenin sağlam olduğuna dikkat çektikten sonra kalenin dışında cami, han ve küçük çarşısı olduğunun bilgisini vermiştir.³⁴ Ayrıca Birecik'in yüz elli akçelik kaza merkezi olduğu ve orada müftü, nakibüleşraf, şehremini, gümrük emini ve iskele emini olduğunun bilgisini eklemiştir. İskele emininin ulaşım için kullanılan kelek ve mauna³⁵ gemilerini idare etmek için görevli olduğunu kayıtlara geçirmiştir.³⁶

2.5. Alman Carsten Niebuhr

1733 ve 1815 yıllarında yaşamış olan Niebuhr, İmparator V. Friedrich'in vermiş olduğu görevle 1760 yılında bilimsel araştırma yapmak için Suriye, Arabistan ve Mısır'a giden gruba katılmıştır. Niebuhr, Hindistan'da birkaç ay yaşadından sonra Türkiye'de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini gezmiştir.³⁷ Seyyah Niebuhr'un Birecik şehrine gelen ilk yabancı seyyah olduğu bilinmektedir.³⁸

Danimarka uyruklu olan seyyah 1766 yılında Urfa'dan Birecik'e olan seyahatini gerçekleştirmiştir.³⁹ Bu yolculuğu "Alman Gezgin Carsten Niebuhr'un Seyahatnamesinde Siverek, Urfa ve Birecik" adlı kitabında uzun uzadıya anlatmış olan yazar, bu tür gezilerde grup olarak yola çıkılması gerektiğini söyleyerek yoldaki tehlikeli karşılaşmalara dikkat çekmiştir.

³³ a.g.e., s.129.

³⁴ a.g.e., s.130.

³⁵ *Mavna* ve *Galeasse* diğer isimleridir. İki direği olan bir gemidir ve ayna kılıçlıdır. Seksen tona kadar taşıma gücü vardır. Donanmalarda da kullanılmıştır. Turna İdris, Pirim Ahmet Emre, "Çektirme Gemisinin Tarihi ve Dönemin Ticari Faaliyetlerindeki Rolü Üzerine Bir İnceleme", Sobiad, 2015, s.127.

³⁶ İdris Bostan, a.g.e., s.2.

³⁷ Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.19.

³⁸ Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları", Avşaroğlu Matbaası, TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkındırma İdaresi Başkanlığı, 1999, s.49.

³⁹ Mehmet Kurtoğlu, a.g.e., s.13.

1766 yılının Haziran ayında 14 saatlik yolculuğu sonunda Birecik'e varmış olan seyyah, yol boyunca terk edilmiş köyler ve harabe yerlerden geçtiğini belirterek kendi araştırmaları sonucu pusulası yardımıyla yolu tamamladığını belirtmiştir.⁴⁰ Alman seyyah Urfa ile Birecik arasında bir yol kenarında su kuyusuna denk gelmiştir. Orada görmüş olduğu Kürt ve Türkmen kızlarının yüzlerinin açık olması ve yüzlerinin parlaması ile güzellikleri dikkatini çekmiştir. Kızların kendilerine ikram etmek için su getirdiklerini ve bu davranıştan etkilendiğini dile getirmiştir.⁴¹ Kızların bu davranışını İncil'de okuduğu olaylara benzeten Niebuhr, Oryantalist bakışından dolayı kendisine gösterilen nezaketi görmezden gelmiştir.⁴²

Yazar Birecik'in bir tepe üstünde bulunan bir yerleşim yeri olduğunu söylemektedir. Yaklaşık 500 hanenin bulunduğu dikkat çeken seyyah, kentte bulunan kalenin de yüksekçe bir yerde harabe olarak bulunduğunu anlatmaktadır. Kentteki yapıt ve binaların kireç taşından yapıldığını gözlemleyen seyyah, kentin Suriye'ye giden yolcular için önemli bir güzergâh olduğunu, hemen yanında bulunan Fırat Nehri'ni kelek ve salları yardımıyla karşıya geçmek için kullandıklarını gözlemlemiştir.⁴³

2.6. Abdulkadir Keşmiri

Abdulkadir Keşmiri (1784) İran asıllı bir seyyah olup, Nadir Şah (1736) ordusunda Hazine Bakanı ve Şahın yakını olarak bilinen Seyyit Alevi Han Hekimbaşı ile beraber bir dizi seyahatlere başlamış, 1784 yılında hac ve Atabat seyahati gerçekleştirmiş, bu esnada Mardin'den Birecik kasabasına gitmiştir. Keşmiri Güneydoğu Anadolu'nun bağlantı yollarıyla ilgili yazmış olduğu 'Beyan-i Vaki' adlı eserde Horasan, Maveraünnehir ve Harzem gibi bölgeleri de gözlemlemiştir.⁴⁴

⁴⁰ Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.25.

⁴¹ Elnure Azizova, a.g.e., s.177.

⁴² Mehmet Kurtoğlu, a.g.e., s.15.

⁴³ Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.28.

⁴⁴ Esra Doğan Turay, a.g.e., s.27-28.

.Keşmiri Bağdat'tan başlattığı yolculuğunu Anadolu'da tamamlamak istemektedir. Uzun bir yolculuktan sonra Nusaybin menziline varmış oradan da Urfa'ya bağlı Bozova ilçesine yakın bilinen Çar Melik adlı kervansaraya, bir saat daha yol aldıktan sonra Birecik'e ulaşmıştır. Keşmiri Birecik'in Fırat Nehri yanında kurulan bir şehir olduğunu, Şah İsmail ve Nadir Şah'ın buraya kadar geldiğini belirtmiştir. Bu bölgede 1394 yılında gerçekleşen muharebede Rum Sultanı'nın Timur'a karşı mağlup olduğunu kaydetmiştir. Nadir Şah ile Şah İsmail'in ordularının burada karşı karşıya geldiğini ve Nadir Şah'ın güçlü ve yenilmez ordusuna rağmen mağlup olduğunu belirtmiştir. Birecik'le ilgili çok şey söylemeyen seyyah buradan kutsal topraklara gitmek için yola devam etmiştir.⁴⁵

Yazar Urfa'ya kadar olan yolculuğundaki şehirlerden bahsetmemiş olup Urfa ve Birecik ile ilgili özellikleri anlatmaya değer bulmuştur. Dolayısıyla İranlıların Atabat ve Hac seyahatleri sırasında kullandığı güzergâhlar üzerinde Birecik önemli bir rol oynamıştır.

2.7. Fransız Rolin Olivier

1795 yılında Fransa yönetimini ele geçirmiş olan Convention Hükümeti, Oliver'i İstanbul'a göndermiştir. Bir heyetin başında görevlendirilen Oliver gelen emirle Anadolu'yu kervanla gezmiştir.⁴⁶1798 yılında Harran üzerinden Birecik'e varan seyyahlardandır. Birecik'e Fırat Nehri üzerinden salla beraber geçmiştir. Salın çok ilkel yöntemlerle yapıldığını söyleyen yazar yolcuların çok olduğundan ve neredeyse batacaklarından yakınmıştır.⁴⁷

Seyahatnamesinde Olivier 2 Mart tarihinde Birecik kıyısına yürüyerek ulaştığını, bir dümen ve sılıkla beraber ön tarafı açık bir salla Fırat Nehrini geçerek Birecik'e ulaştığını anlatır. Olivier Fırat Nehrini Rhone Nehri ile karşılaştırmaktadır.

⁴⁵ a.g.e., s.30-33..

⁴⁶ Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.29.

⁴⁷ Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.31.

İlkbahar mevsiminin başlamasıyla nehrin akış miktarının arttığı, sonbaharda ise debinin yükseldiği bilgisini vermektedir.

Eskilerin Birtha olarak adlandırdığı Birecik kentinin küçük olduğunu ve nüfusunun 3-4 bin kadar olduğunu belirten Rolin Olivier de burada bulunan kalenin harabe olduğuna dikkat çekmektedir. Kalenin nehirdaki geçişleri korumak amacıyla yapıldığını söylemektedir. Kentte konaklamak için kervansaray ve mağaraların bulunduğu, bunların da şehrin dışında olduğu bilgisini vermektedir.⁴⁸

Kara ve suyollarının birleştiği bir noktada gümrük olduğunu anlatmaya değer bulan Olivier bu gümrüğün bölgenin zenginliği için önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Diğer bir yandan esnafın gümrük ödemek için ticari eşyasını gümrük kapısının görmeyeceği bir yerde satmakta olduğu bilgisini vermektedir. Seyyah, bu durumun Birecik'in ticari olarak gelişmemesindeki nedenlerden biri olduğunu iddia etmektedir.⁴⁹

2.8. Seyyah Czernik

XVI. yy'da yaşamış olan seyyah, yapmış olduğu seyahatlerinde Birecik'ten de geçmiştir. Şehir ile ilgili ticaret konusunda gözlemleri vardır. Birecik sahilinin karşısında bir han bulunduğunu ve orada pazar yerinin kurulduğunu kaydetmiştir. Bu pazar yeri için anlatmaya değer bulduğu şey ticari malların neredeyse hepsine ulaşılabilirdir. En çok üretilip satışı yapılan ürünlerin ise yağ, buğday ve afyon olduğu bilgisini vermektedir.⁵⁰ Seyyah Czernik Birecik ile ilgili gözlemlerine çok az yer vermiştir.

⁴⁸ Ahmet Mümtaz Maden, "Olivier'ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin)", İstanbul Üniversitesi, 2001, s.8.

⁴⁹ Ahmet Mümtaz Maden, a.g.e. , s:11

⁵⁰ Tahir Ögüt, *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2008, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.21.

3. 19. YÜZYILDA BİRECİK VE ÇEVRESİNDE GEZEN SEYYAHLAR

Su yolları, taşımacılıkta tarihin her döneminde önemini korumuştur. Kaçarlar döneminde Bağdat, Basra, veya Şam'a seyahat etmek isteyen yolcular Birecik'i başlangıç noktası olarak seçip Fırat Nehri aracılığıyla Basra'ya doğru gitmişlerdir. Aynı zamanda İskenderun ve Adana'da bulunan liman ürünlerinin getirilip zahmetsiz bir yolculukla Bağdat'a doğru götürüldüğü kayıtlara geçmiştir. Bağdat'a giden bu yol suyun aktığı yönde olduğundan tek taraflı bir taşımacılık söz konusudur. Osmanlı Devleti de bölgenin bu özel konumundan dolayı oluşturduğu deniz kuvvetiyle Basra'ya kadar giden yolu sürekli yolculara saldıran korsanlardan temizleyip yolculuğu refaha kavuşturmuştur. Taşımacılıkla alakalı kelekler haricinde kullanılan farklı isimlerde gemiler de vardır. Bunlar 'guffe, cihaz, tarrade' isminde olup yabancı şirketlere de ait olduğu bilinmektedir. Osmanlı taşımacılığı bu noktada ikinci meşrutiyetin ilanına kadar zayıflamaya başlamış, gemi işletmeciliği zorlu uğraşlara rağmen batmıştır.¹

Yabancı seyyahların Anadolu topraklarına uzun seyahatleri sırasında yazmış olduğu hatıratlar Anadolu coğrafyası için hiç şüphesiz en önemli kaynaklardır. Bunlar arasında esas konumuz olan 19. yüzyıl dönemini kapsayan İngiliz, Alman, Fransız, Amerikan ve İranlı seyyahlardan oluşmaktadır. Her seyyahın seyahat amacı farklı olmakla beraber siyasi çıkarlar için seyahat eden sayısı çoktur. İranlı gezginlerden Hacı Ali Han İtimadüssaltana 1846 yılında² ve Şehzade Muhammet Veli Mirza 1844 yılında³ hac ibadeti için çıkmış olduğu seyahatte Urfa-Birecik-Halep güzergâhını kullanmıştır. İngiliz ve Fransız gezginlere baktığımızda genel olarak Hükümet tarafından araştırmacı olarak görevlendirildikleri için seyahat etmişlerdir. Alman seyyahlar ise Oryantalist kimlikleriyle Anadolu topraklarını gezmişlerdir.

¹ Esra Doğan Turay, a.g.e., s.144-147.

² Ahmet Küçük, a.g.e., s.125-126-127.

³ Esra Doğan Turay, a.g.e., s.148-149-150.

Bunun yanı sıra Amerika'dan gelmiş olan seyyah John Henry arkeolog olduğu için Doğu ve Güneydoğu Bölgesini gezerken İranlı'lar hac ibadeti için çıktıkları yolda bu bölgeyi güzergâh olarak tercih etmişlerdir.

3.1. James Silk Buckingham

1786 ile 1855 yıllarında yaşamış olan İngiliz seyyah, gazeteci ve gezgin olarak bilinmektedir. Seyyah Birecik'i 1820'lerde ziyaret etmiştir. Birecik'in Urfa'ya bağlı olduğunu ve ağa yönetiminde olduğu bilgisini vermektedir. Birecik'te bir gümrük bulunduğunu ve evlerinin beyaz taştan yapıldığını söyleyerek bu durumun önemli bir husus olduğuna dikkat çekmiştir.

Kent nüfusunun üç bin ya da dört bin ve hane sayısının da üç yüz olduğunun bilgisini verir. Şehirdeki cami sayısının beş tane olduğunu ve bir pazar yeri, bir hamam, birkaç tane kahvenin olduğunu gözlemlemiştir.⁴ Buckingham Urfa'da bulunan gayri Müslimlerden çok Müslümanlarla bir araya gelmiş olması dikkat çekicidir.⁵ Seyyahın bu analizlerine bakıldığı zaman seyahat etme sebebi siyasi bir görev veya casusluk olması muhtemeldir.

Buckingham, nehirdeki ulaşım aracı olan kelekleri, uzun tarafından kesilmiş ve ortası oyulmuş su kabağına benzetmektedir. Keleklerin alt tarafı düz olduğundan rahat hareket etmekte, ulaşım bitince kıyıya çekilebilmektedir. Ağırlık olarak iki ton yük kapasitesine sahip olan kelekler, on yolcu ve dört merkebe kadar taşıyabilmektedir. Keleklerin iç kısmını boyamak için nar kabuğu kullanıldığı bilgisini de öğrenmekteyiz.⁶

Seyyah gezisi sırasında Birecik'in tasvirini yapmıştır. Mardin şehrine ait olduğu sanılsa da aslında Birecik gravürüdür. (Resim:1)⁷

⁴ Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, a.g.e., s.49-50.

⁵ Elnure Azizova, a.g.e., s.172.

⁶ Nejat Göyünç, a.g.e., s.656-657.

⁷ https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1364315633777848322?s=20&t=5E2s9ZcR5uPkRvZFp-_mrw (Erişim tarihi:28.05.2022).

3.2. Alman Mareşali Helmuth Von Moltke

Alman Mareşali Helmuth Von Moltke, Kopenha Kraliyet Askeri Okulu'ndan mezun olmuştur. 1835 yılında Sultan II.Mahmut için danışmanlık yapmıştır. 1836 yılında Osmanlı hâkimiyeti buyruğu altına girmiş, Türk hizmetinde genç bir yüzbaşı olarak görev almıştır. İstanbul'daki bir dostu için yazmış olduğu mektupta Türkiye ile ilgili gözlemlerini anlatmış, Birecik'le ilgili bilgilere yer vermiştir.⁸ Moltke, askeri dehası ve derin tarih bilgisiyle beraber güçlü bir kaleme sahip olarak bilinmektedir.⁹

1800 ve 1891 yılları arası yaşamış olan Alman Mareşali seyyah, 1838 yıllarında gezi notlarını “Rumkale, Birecik ve Urfa” adlı mektubunda yayınlamıştır.¹⁰ Bu yıllarda Birecik'i bir kere gezmekle sınırlı kalmayıp şehirdeki gezisini birkaç defa tekrarlamıştır.¹¹ 1879 yılında Urfa seyahati yapan seyyah Birecik'e de uğramıştır. Bu gezinin giderleri Alman İmparatorluğu tarafından karşılanmıştır.¹²

Seyyah, Urfa gezi notlarında önemli bir yere sahip olduğunu belirttiği Birecik için, Belecik, Birtha ve Birecik isimlerini dile getirmiştir. Birecik'le ilgili ilk izlenimini bir İngiliz mühendisi olan Albay Chesney'in 1836 yılındaki sonuçlandıramadığı projenin başarısız olmasından bahsetmiştir.¹³ Moltke, proje için yapılan evlerin harabesinin halen durduğunu söyleyerek, Türklerin onun ateşle çalışan buharlı gemisinden bahsettiklerini dile getirmiştir.

Büyük kara ulaşımı olan Halep, Antakya ve Antep yolları ulaşımının Birecik ile olduğuna dikkat çekmektedir. Birecik için çok özel kelimeler kullanarak kentin önemine dikkat çeken Moltke şöyle söylemektedir:

“Denize sahili olmayan geniş Asur diyarından Lübnan'la Gavurdağı arasındaki büyük geçitten geçerek Suriye şehirlerine ve denize giden biricik yol budur. Birecik'in

⁸ Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.42.

⁹ Beydilli, Kemal, “*Moltke, Helmuth Von*”, TDV İslam Ansiklopedisi, 2020, Cilt:30, s.267.

¹⁰ Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.42.

¹¹ Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, a.g.e., s:50.

¹² Mehmet Kurtoğlu, a.g.e., s.11.

¹³ Moltke, Helmuth Von (2015). “*Moltke'nin Türkiye Mektupları*”, Çev. Hayrullah Örs. İstanbul: Remzi Kitabevi A.Ş., s.208.

yeri ne kadar önemliyse kendisi de o kadar başka yerlere benzemez bir şehirdir.” Moltke şehrin büyümesine kapılmış olacak ki Birecik kalesinin harabe halini anlatırken “ömrümde gördüğüm en harikulade bina” diye tarif eder.¹⁴

Kerpiçten yapılmış eski evleri terk edilmiş köy ve şehirleri yığma tepelerden sanmıştır. Bu tepelerin bütün köylerin yakınında bulunduğuna işaret etmektedir. “Bir yerde ikamet durumu varsa bu orada bir kuyunun olmasına bağlıdır” demiştir. Yığılmış bir tepenin de her zaman orada bulunduğu bilgisini vermektedir. Bu tepeler için emek harcadığını söyleyerek ölçülerinin ayrıntılarını vermiştir. “ Samsat tepesi yüz ayak kadar yüksek, üç yüz adım uzun ve yüz adım geniştir. Bu tepelerin yamaçları yontulmuş taşlarla döşenir ya da yaklaşık yetmiş beş derecelik bir meyille duvar örülür; böylece suni bir kayalık meydana getirilmiş olur.”

Birecik kalesi için “Kale-i Beyda” ismi kullanılmıştır. “Beyaz Kale” anlamına gelen bu ismi Türkler kullanmıştır. Beyda Kalesi üç dört kat tonozla inşa edilmiştir. Buradaki muazzam taşları altı deprem dağıtmış olmasına ve dış taraftaki duvarın yıkılmasına rağmen yine de sağlam duran taşlar bulunmaktadır. Arkasında kalan tonozların sarsılmamış olması dikkatini çekmiştir. Beyda Kalesi çok uzun olduğu için tırmanmanın imkânsız olduğu bilgisini de vermektedir. Kalenin yanında bir kilise ve bir evliya mezarı bulunmaktadır.¹⁵

Seyyah Birecik çevresinin surlarla kaplı olduğu bilgisini vermektedir. Fırat Nehri üzerinde bulunan küçük salların koyun derisinden yapıldığını ve bu sallarda odun ve ot gibi ihtiyaçların taşındığını söylemektedir. Halep, Antakya ve Antep’in kara ulaşımı da burada yapılmaktadır.¹⁶ Helmuth von Moltke kelek yapımını şöyle anlatmaktadır: “Hayvanların derileri göğüslerinden mümkün olduğu kadar az yarılr, sonra dikilir ayakları bağlanır. Meydana gelen tulum şişirilir. Kırk-altmış kadar tulum ağaç dallarından yapılmış bir sathın altına dört-beş sıra halinde bağlanır. Ön tarafta sekiz, arka tarafta on sekiz tulum eninde olur. Üzerinde biraz yapraklı dal, sonra hasır,

¹⁴ Moltke, Helmuth Von, a.g.e., s.209.

¹⁵ a.g.e., s.209-210.

¹⁶ Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, a.g.e., s.50.

onun üzerinde de halı yayılır. Kürekler elde edilen aracı idare etmek için kullanılır.¹⁷ Bu detaylı anlatımıyla kelek yapımındaki merakımızı gideren tek seyyah diyebiliriz.

Moltke Birecik'te Birecik Paşasını ziyaret etmiş ve orada yaşadığı ilginç bir olayı anlatmıştır. Seyyah gezmek istediği zaman yürümeyi tercih etmiştir. Fakat Urfa geleneklerine göre yalnız ve yürüyerek gezmenin doğru karşılanmadığını görmüştür. Hatta ısrarla bineğe binmesini istemişler ve Moltke de istemeyerek kabul etmiştir. Burada Urfa ağzıyla kendisine “yeri, vallah siye yazıhtır, yayan yerime” dediklerini belirtmiştir.

Alman Mareşal Birecik'te subaylarla talim de yapmıştır. Buradaki her rütbeden askerin öğrenmeye çok istekli davrandığını gözlemlemiştir. Mektubunun sonunda Birecik'te şubat başında tarlaların ekin vermesi dikkatini çekmiştir. Planını çıkardığı eski kaleyi sürünerek gezdiğini tekrar anlatarak kalenin muhteşemliğinden bahsetmiştir.¹⁸

Moltke'nin Birecik'e seyahat amacıyla değil harp için gittiği de bilinmektedir. Nizip savaşı, Osmanlı Padişahı olan II. Mahmut ile Mısır valisi Mehmet Ali Paşa arasında yapılan Kütahya antlaşmasından iki taraf memnun olmayınca başlamış olup 24 Haziran 1839 yılında Nizip ile Birecik arasındaki bir ovada meydana gelmiştir. Savaşta Alman Mareşali Helmuth Von Moltke de müşavir olarak bulunmaktaydı.¹⁹ 1834 yılında Lübnan ve Fırat yakınlarında yaşayan Araplar Osmanlı'ya karşı ayaklanmasıyla Osmanlı Devleti, Mısır'ın Suriye ve Lübnan'daki egemenliğini sonlandırmak istemiştir. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın başında bulunduğu Mısır ordusu Birecik ve Nizip arasında bir ovada kırk bin kişilik ordu olarak hazır bulunmuşlardır. O sırada Osmanlı ordusu da aynı güce sahiptir.²⁰ Moltke savaş öncesi ön bilgi toplamak için Birecik'e gitmiş olup, orada bulunan askerlere savaş talimi yaptırmıştır. Şubat ayında Birecik'te bulunan seyyah, tarlaların yeşil

¹⁷ Nejat Göyünç, a.g.e., s.657.

¹⁸ Selahaddin Eyyübi Güler, a.g.e., s.56-57.

¹⁹ Karataş, Mehmet, “*Mehmet Ali Paşa ve Mısır Meselesi*”, Ekev Akademik Dergisi, Sayı:22, 2005, s.277-278.

²⁰ <https://www.nizip.bel.tr/nizip/tarihce> (Erişim tarihi: 20.10.2022)

olmasına dikkat çekmiş o sırada kaleyi zor şartlarda emekleyerek gezdiği kalenin sağlamlığından ve depremlerin bile burayı yıkamayacağından söz etmiştir. Birecik'ten sonra Nizip'e de yolculuk yaptığını belirten seyyah daha sonra atla Rumkale'ye gönderilmiştir. Rumkale'de havanın soğuk, dağlarında karla kaplı olması dikkatini çekmiştir. Bu bölgede ne Diyarbakır tarafına ne de Maraş tarafına yol olmadığını gözlemlemiştir.²¹ Bu gezisinden bir süre sonra Nizip harbi için Halep üzerinden ordusunu Birecik'e getirmiştir. Buraya Paşanın âşık olduğunu ve önden kendisini görevlendirip gönderdiğine dikkat çekmiştir. Savaşta kullanılacak teçhizatın da kelekler aracılığıyla gönderildiğini belirtmiştir. Moltke ordugâhını kurduğu Birecik'te yapılacak savaşla ilgili ayrıntıları verirken, siperlerden görünen manzarayı Fırat Nehri ve Birecik kalesinin güzelleştirdiğini söylemeden geçmemiştir.²² Moltke orduda görev alan askerlere bol miktarda para ve yiyecek dağıtıldığı bilgisini de vermektedir.

Moltke hücumu hemen geçilmesi gerektiğini, bunun için Birecik ovasında kalınması gerektiğini ısrarla Paşa'ya söylemiştir. Fakat ulema bu görüşü reddetmiştir. Moltke savaş stratejisini çok iyi biliyor olmakla beraber daha önce gelip gezdiği için bölgeye hâkim ve yol güzergâhlarını, çevre illere nasıl gidileceğini iyi bilmekteydi. Birecik'te ordugâhın odun, saman gibi ihtiyaçları Moltke'nin tabiriyle "koyun derilerinden yapılmış sallarla" getirilmekteydi.²³

Ordugâh Birecik'teyken barut deposu patlamış han ve kumbaralar havaya uçmuştur. Bu olaydan birkaç gün sonra Birecik'in batı tarafında, iki saat uzaklıktaki Nizip'e doğru gidilmiştir. Nizip'te ordugâh kurulmuş ve orada kalınan sürede ölüm oranı artmış olduğu bilgisini vermektedir. Mısır ordusu keşif hareketi amacıyla hücumda bulunduktan sonra durmuş henüz tam anlamıyla çarpışma başlamamışken Moltke, Paşa'ya Birecik'e gitmek için tekrar ısrarda bulunduğunu ve Paşa'nın onayladığını belirtmiştir. Fakat kumandan bu durumu molla ve hocalara açıklayınca fikri değişmiştir. Orduyu Birecik'te kurup savaşı başlatmayı ulema uygun

²¹ Moltke, Helmuth Von, a.g.e., s.310-311.

²² a.g.e., s.330-333.

²³ Moltke, Helmuth Von a.g.e., s.336-337-338.

görmemiştir. Savaş vakti bu durumdan dolayı geciktiği için Mısır ordusu vakit kazanıp düzenlerini sağlamışlardır. Osmanlı ordusu yenilgiye maruz kalmıştır.²⁴

Moltke, çarpışma başlamadan önce Mısır ordusunun yaklaştığını haber alınca o sırada geçerken ordugâhın bulunduğu yerde konaklamış olan seyyah Ainsworth'un bulunduğu ve ona savaşın kötüye gideceğini, eşyalarını toplaması gerektiği uyarısı yaptığını kaydetmiştir. Ainsworth'un Geldani Hristiyanları ile ilgili araştırma yapması için Londra Coğrafya Cemiyeti tarafından görevlendirildiğini belirtmiştir.²⁵ İlerideki maddelerde bu seyyahı bahsedeceğiz.

3.3. Albay François Chesney

1789 yılında Kuzey İrlanda doğumlu olan Albay Chesney, İngiliz general ve kaşif olarak bilinmektedir. 1805-1847 yıllarında Birleşik Krallıkta orduda Orgeneral rütbesini taşımıştır. Askeri görevle İstanbul'a gönderilmiş olan Chesney Fırat Nehri'nden itibaren Basra Körfezi'ne kadar yolculuk yapmıştır.²⁶ Britanya Hükümeti'nin görevlendirdiği grup, Fırat seferi yolculuğunda kömür yatakları araştırması yapmaktaydılar. Albay'ın İngiliz Hükümeti tarafından verilen esas görevi Fırat'ta gemi yapma projesidir.²⁷

1836 yılında Birecik ile İskenderun arasında bir demiryolu projesi yaptı fakat faaliyete geçiremedi.²⁸ Albay Chesney'in yapmış olduğu demir yolu projesinde yapılan tren yolu Birecik'ten Bağdat'a kadar gidecekti.²⁹

İngiliz siyasetçiler Hindistan'a giden yollar için alternatif yol araştırmasına girmişlerdi. Bu alternatifin sebebi yolun güvenli ve hesaplı olması açısından önem arz

²⁴ a.g.e., s.340-347.

²⁵ a.g.e., s.348

²⁶ https://tr.wikipedia.org/wiki/Francis_Rawdon_Chesney#Hayat%C4%B1 (Erişim tarihi:17.06.2022)

²⁷ Mehmet Kurtoğlu, a.g.e., s.18.

²⁸ Vahdettin Engin, "Rumeli Demiryolu", TDV İslâm Ansiklopedisi, 2008, Cilt:35, s. 235-237.

²⁹ Erdem Karaca, "Österreichische Monatsschrift für den Orient'te, Fırat Demiryolları Projesi'ne Dair Malumat", Akademik İzdüşüm Dergisi, Sayı:6, 2021, s.42.

etmekteydi. 1829 yılında Chesney'e İstanbul Başkonsolosluğu Fırat Nehri derinliği ve debisini ve ona benzer özelliklerini incelemesi için bir proje sunmuştur. Mısır Başkonsolosluğu da Albay'a Fırat'ı güzergâh olarak kullanıp Hindistan'a gitmenin ayrıcalıklarını anlatmıştır. Bunun üzerine Albay inceleme yapmak için Süveys, Kızıldeniz ve Nil Nehri'ne gitmiştir. Daha sonraki yolculuğunda karşılaştırma yapmak için Hindistan ve Fırat Nehri'ne gitmiştir. Bu gezilerinde tutmuş olduğu raporları bir araya getirip İngiltere İmparatorluğuna göndermiştir. Raporları inceleyen imparator bahsedilen yolun ulaşımı açısından mesafeyi yarı yarıya indirdiğini görünce içerisinde asker, mühendis ve bilim adamlarının bulunduğu bir keşif grubunu hazırlayıp göndermiştir. Bu ekip gemi malzemelerini İskenderun'dan Birecik'e taşımışlardır. Bunun için sekiz yüz kırk bir deve, yüz altmış katır ve birçok boğa kullanılmıştır.³⁰ 1834 yılında götürülen bu parçalar Birecik'te iki gemiye monte edilmiştir.³¹

Chesney'in araştırma ekibinde jeolog, denizci ve haritacılar bulunmaktaydı. Bu ekiptekiler Birecik ile Basra arasındaki Fırat Nehri yolunun araştırmasını yapmışlar, bunun sonucunda nehrin derinliği, genişliği ve debi ölçüm bilgilerine ulaşmışlar Chesney'e sunmuşlardır. Chesney'in İngiliz Hükümetine sunmak için hazırlamış olduğu raporda Kraliyet Coğrafya Topluluğunun bir üyesi olarak bilinen İngiliz araştırmacı Jeolog William Ainsworth'un araştırmalarıyla ilgili, Fırat Nehri'nin vapurla ulaşım için elverişli olduğu inceleme de yer almıştır. Chesney'in raporu kabul görmüş, Ainsworth'un çalışmaları bölgenin ilk defa dünyaya tanıtılması açısından önem taşımıştır.³²

İngiliz Hükümetinin bu uğraşlarındaki hedef kendi karakolunu oluşturmak ve kayıklar için tersane merkezi yapıp bölgeye kendi hâkimiyetini oluşturmak amacı

³⁰ İbrahim Tarduş, "19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Kürtler", Dicle Üniversitesi SBE 2020, (Yayınlanmamış Doktora tezi), s.32.

³¹ Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, a.g.e., s.49.

³² Tahir Öğüt, *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2008, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.310.

taşıymaktaydı.³³ Mısır Valisi ve Rus Hükümeti'nin Chesney projesine muhalefetinden dolayı, yapılan denemelerde sorun çıkmamasına rağmen başarısız olmuştur.³⁴

Eğer Albay bu projesini gerçekleştirseydi, Fırat yolu ile Hindistan'ı Avrupa'ya bağlayacaktı.

3.4. William Francis Ainsworth

1807 ve 1896 yılları arasında yaşamış olan William Francis Ainsworth, cerrah, gezgin, coğrafyacı ve jeolog olarak tanınmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu gezen seyyah, Albay Chesney'in seferinin Hindistan'a giden Fırat ve Dicle vadisi yolunu tanıtmakla da ilgilenmiştir.³⁵ İngiliz Kraliçesi Victoria himayesinde bulunan Royal Geographical Society olarak adlandırılan Kraliyet Coğrafya Topluluğunun bir üyesidir. Bu topluluk kurumsal olup seyahat edenler için kaynak araştırması yapmakta olan bilimsel bir araştırma kurumudur.³⁶

1839 yılında Şanlıurfa'nın Birecik ilçesini ziyaret eden misyoner seyyah olan Ainsworth, kürekli gemileri ve kelekleri anlatan seyyahların çok uzağında kalıp Birecik'teki buharlı gemilerden bahseder. Halktan insanların toplaşıp bu gemileri merakla izlediklerini anlatmaktadır. Yine Birecik Kalesi Ainsworth'un da dikkatini çekmiştir.³⁷ Bugün bile şehre girdiğinizde tepede bulunduğu için ilk dikkatinizi çeken şey Birecik Kalesi'dir. Daha sonra Fırat Nehri dikkatleri üzerine çeker.

Seyyah gezisi sırasında Birecik'le ilgili ilginç bilgiler vermektedir. Fırat Nehri üzerinde demirle yapılan geminin testi sırasında insanlar merakla toplanmıştır. İlk defa gemi görececek olmaları sebebiyle suyun üzerinde geminin nasıl ilerlediğini görmeye çalıştıklarını bildirmiştir. Ainsworth'un iddiasına göre Fırat'ın üzerinde demirin

³³ a.g.e., s.313.

³⁴ a.g.e., s.320.

³⁵ https://en-m-wikipedia-org.translate.google/wiki/William_Francis_Ainsworth?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=op.sc (Erişim Tarihi:17.06.2022)

³⁶ Cengiz Kartın, a.g.e., s.220-222.

³⁷ Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, a.g.e., s.51.

yüzmesi İslamiyetin çöküşünün başlamasına işaretler.³⁸ Kanaatimizce Ainsworth'un bu düşüncesinin sebebi İngiliz hükümetinin bu gemi çalışmalarındaki hedefin bölgeye hâkimiyet kurmak ve nehir ticaretini yönetmek olduğunu bildiği için Osmanlı'nın ekonomik anlamda zayıflayacak olmasını vurgulamaktır. Ainsworth'un bu iddiası gemilerin henüz ticaret maksatlı kullanıldığı o dönem için Müslümanların ekonomik olarak fitneye bulaşabileceklerini düşünerek kendi iç hülyasına dalmış olabilir.

Ainsworth Birecik'te bulunan Kelaynak kuşlarını da incelemiştir. Kuşların isimlerini ise "Green İbis" olarak kaydetmiştir.³⁹ Kelaynak kuşlarıyla ilgili ilk bilgiyi William Francis vermiştir.⁴⁰

Seyyahın yolculuk yaptığı yıllarda Nizip Savaşı gerçekleşmekteydi. Bu yüzden civarda yaşanan bir kıtlık olduğunu ve bu kıtlığın aynısını Birecik'teki halkın da yaşadığını belirtmiştir. Birecik'te de karargâh kurulduğu için halkın yiyecek ihtiyaçlarının olduğu ve bu ihtiyaçlarını karşılama güç yetiremediklerini vurgulamıştır.⁴¹

3.5. Şehzade Muhammet Veli Mirza

Kaçarlar dönemi şehzadesi olarak bilinen Muhammet Veli Mirza, Feth Ali Şah'ın Türk asıllı oğludur. Bulunduğu dönemde yazdığı seyahatname ilk tarihli olarak bilinmektedir. Çocuk yaşta Semnan Valiliğine getirilmiş olup, birçok vilayete hâkimlik yapmış olan Şehzade önemli bir zât olup bir dönem meclis üyeliğini de yaptığı kayıtlarda geçmektedir. Şehzade Birecik, Diyarbakır ve Bağdat güzergâhındaki yolculuğu için yapmış olduğu nehir seyahatinde oldukça önemli bilgiler vermiştir. Bütün İranlı seyyahlar gibi Atabat ziyareti için yola çıkmış olan Şehzade, İranlılar'ın eşyalarını Bağdat'a göndermek için Birecik iskelesinin gümrüğüne getirdikleri bilgisini vermektedir. Gemiyle gönderilen eşyalar üç günde

³⁸ Ainsworth, A Personal Narrative of the Euphrates Expedition, c.1. s.214.

³⁹ Güven Şahin, Arife Karadağ, "Türkiye Zoocoğrafyasında Özel Bir Tür Kelaynak", *Türk bilim Dergisi*, 2017, s.79.

⁴⁰ Güven Şahin, a.g.e., s.80.

⁴¹ Tarduş, İbrahim, a.g.e., s.253.

yetiştirilmişken, keklele gidildiğinde yirmi gün gibi bir sürede ulaşılmaktaydı. Şehzade bu taşımayla ilgili halkın kendi imkânlarıyla yaptığı kayıkları tercih etmenin tehlikeli olduğu uyarısını yapmaktadır.⁴²

Şehzade Muhammet Veli Mirza 1844 yılında hac yolcuğu için Tahran'dan başladığı yolculuğunda Birecik'i de güzergâh olarak kullanmıştır. Hac yolculuğundan dönen yazar "*tahtrevan*"⁴³ denilen aracı kullanarak yolculuğunu altı günde tamamlamıştır. Birecik'e doğru yolculuk yaparken kafileden birinin vefat ettiğini ve onu oraya gömdüklerini de anlatan şehzade, cenazeyi Şelp adındaki bölgeye defnettikten sonra üç saatte Birecik'e vardıklarını kaydetmiştir. Bölgede iki gün kalan müellif burada havanın soğuk olduğuna, badem ve zerdali ağaçlarına dikkat çekmiş, zerdali yediklerini belirtmiştir. Şehirde çokça balık satıldığını ve kılçıkların azlığının balıkların büyüklüğüyle orantılı olduğunu söylemiştir. Birecik kalesinin güzelliği de dikkatini çekmiştir.⁴⁴

3.6. Hacı Ali Han İtimadüssaltana

Kaçar temsilcileri Osmanlı ve İran ilişkileri düzeldiğinde seyahatleri için Güneydoğu Anadolu güzergâhını kullanmış, Osmanlı yetkilileri tarafından güzel karşılanıp yolculuklarının emniyeti sağlanmıştır. Muhammet Seyfuddevle ve Hacı Ali Han İtimadussaltana da bu önemli temsilcilerdendir. Bu iki önemli kişi Atabat ziyareti için çıktıkları yolda Doğu ve Güneydoğu bölgesinde bulunan şehirleri gezerek seyahat etmişlerdir.⁴⁵

Hacı Ali Han İtimadussaltana 1846 yılında Güneydoğu Anadolu'yu gezmiş tarih olarak ulaştığımız önemli seyyahlardan biridir. Kaçarlar döneminde hac yolculuğu için sefere çıkan seyyah, Birecik'te bin tane hane sayısının olduğunu kaydetmiştir. Birecik'te bulunan kalenin küçük olduğunu ve şehirde küçük bir çay olduğu bilgisini

⁴² Doğan Turay, Esra, a.g.e., s.148-149

⁴³ Tahtrevan, dört kişi veya iki katırla taşınan nakil vasıtasıdır. <https://osmanlica.ihya.org/taht-i-revan-nedir-ne-demek.html> (Erişim tarihi: 26.08.2022)

⁴⁴ Doğan Turay, Esra, a.g.e., s.148-149-150.

⁴⁵ a.g.e., s.95.

vermiştir. Bu küçük çay Fırat Nehri'ne karışmaktaydı. Nehirde her boyda kayık olduğunu ve bu kayıkların hem insan hem hayvan taşıdığı bilgisini vermiştir. Birecik'te Şiilerin bulunduğu bir köyden de bahsetmiştir. Buradaki Şiilerin açıkça ibadetlerini yapmaları ve serbest olmaları dikkatini çekmiştir.⁴⁶

3.7. Alman Julius Heinrich Petermann

1801'de Glauchau'da doğmuş olan Peterman 1876 yılında vefat etmiştir. Oryantal Edebiyat Profesörü olan seyyah, 1852 ve 1855 yılları arasında gezilerini tamamlamıştır.⁴⁷

Alman oryantalist 1852 ve 1855 yılları arasında Küçük Asya ve İran'ı gezdi. Halep'e gitmek isteyen seyyah at sırtında Birecik'e zahmetli bir yolculuk yapmış ve ilk olarak Ermeni Kilisesi'ni ziyaret ettiklerini belirtmiştir. Birecik'e girdikleri zaman bir akarsuyun yanında dinlenip kahvaltı yaptıklarından bahseder. Orada görmüş olduğu meşhur kelaynak kuşları için su kuşları diye bahseder. Onları tarif ederken "tamamıyla siyah renkli bir tür, başlarında horozibiği veya taç var ve tavuklarımızın büyüklüğünde idiler." diye bahseder.

Kahvaltı sonrası dik bir yoldan Birecik'in içine indiklerini ve orada Protestan ailelere hitap ettiğini anlatmaktadır. Orada konaklamadan suyun diğer tarafına geçtiklerini ve bunun uzun ve zorlu sürdüğünü ifade eder. Kamp bölgesine 3 saatte ulaşmışlardır. Havanın çok sıcak olduğu öğlen ve akşam da yağmur yağdığı bilgisini vermektedir.⁴⁸

Seyyah, şehirdeki hane sayısının iki bin olduğunu bilgisini vermektedir. Birecik'te bulunan hanın ticaret merkezi olarak kullanıldığını ve orada en çok üretilip satılan ürünlerin kaba yün elbise ve harmani olduğunu kaydetmiştir.⁴⁹ Bu bölgede misyonerlerin çokça bulunduğunu anlatmaktadır. Şehirde bulunan bir sağlık

⁴⁶ Esra Doğan Turay, a.g.e., s.125-126-127.

⁴⁷ Güler, Selahaddin Eyyübi, a.g.e. , s.70.

⁴⁸ a.g.e., s.79.

⁴⁹ Ögüt, Tahir, a.g.e., s.21.

görevlisinin Protestan olması dikkatini çekmiştir.⁵⁰ Kanaatimize göre bu durum kendi fikrine insan kazanmayı amaçlayan misyonerlik çalışmalarının bir parçasıdır. 19. yüzyılın sonlarına doğru Urfa'da hastaneler halka hizmet vermeye başlamıştır. Nitekim ilk sağlık kurumları buraya gelen misyonerler tarafından açılmıştır. Bu misyonerler Katolik ve Protestanlardan oluşmaktadır. Misyonerler farklı milletler tarafından gönderilmiş olup gittikleri bölgelerde genellikle ilkleri yaşatmayı amaçlamışlardır. Kendi inançlarının propagandasını yapmak için okul, ibadethane, sağlık merkezi, eğitim kurumu ve yetimhane inşa etmişlerdir. Gizli işlerini devam ettirdikleri bu kurumlarda en çok azınlığa hizmet vermeye önem göstermişlerdir. Bölgede azınlık olarak bulunan Ermeniler protestanlaştırılmaya çalışılmıştır. Halkı tedavi ettikleri sağlık kurumlarında gerekli ilaçlar ücretsiz dağıtılmıştır.⁵¹ Birecik'te Hükümet tarafından açılmış olan dispanserin takibinin yapılmaması ve sağlık görevlisinin atanmamasını fırsat bilen misyonerler bu bölgeye beş yataklı dispanserini açarak halka hizmet vermeye başlamışlardır.⁵²

3.8. Şehzade Muhammed Seyfuddevle

İlk çağlardan beri Fırat Nehri yolu aracılığıyla Bağdat, Basra ve Şam'a gitmek isteyen İranlılar'ın bu yolu tercih etmelerinin başlıca sebeplerinin arasında nehrin ağır taşıma için uygunluğu, eşyaların hızlı ulaşması ve herhangi bir aşiret saldırısında güvenli olması gelmektedir. Nehir suyunun akış yönünde giden bu yolculuk, dönüş yolculuğunda kullanılamamaktadır. İranlılar'ın verdiği bu bilgileri kaydetmiş olmaları araştırmacı tarihçiler için önemli kaynaklar olduğu muhakkaktır.⁵³

Asurlular'dan bugüne kadar Fırat Nehri'ni kullanmış olan İranlı'lar, İsfahan, Kirmanşah ve Hamedan şehirlerinden taşıdıkları ürünleri Basra'ya götürmek için bu yolu da kullanmışlardır. İranlı Tüccarlar hacılar, ziyaretçiler ve gezginler "Guffe" adındaki araçlarla nehirden geçmişlerdir. Türkçe'de 'Küfe' denilen bu araçlar Ferhat

⁵⁰ Kurtoğlu, Mehmet, a.g.e., s.12-13.

⁵¹ Dağ, Mustafa, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Urfa'da Sağlık Kurumları", Şehir ve İrfan, 2017-5, s.36-37.

⁵² a.g.e., s.46-47.

⁵³ Doğan Turay, Esra, a.g.e., s.144.

Mirza'nın kızı'nın çizdiği eserler arasında bulunmaktadır. Büyükçe sepetlere benzeyen bu araçlar saz ile palmye ağaçlarından yapılmış olup, çevresi bakırla kaplanmıştır. Nehrin üstünde bulunan Fırat Köprüsü'nden de geçmiş olan İranlılar yolculukta yaşadıklarını hatıratlarına kaydetmişlerdir.⁵⁴

Guffe araçları düzgün işlenmediği için yolculuğun tehlikeli olduğu zamanlar yaşanmaktaydı. Bu durum yolcuları korkutmaya başlayınca çözüm üretilmeye başlanmıştır. Bunun üzerine Tarrade adında küçük yelkenli kayıklar üretilip denenmiş fakat İranlılar'ın bunlara da güvenmedikleri kayıtlara geçmiştir. Osmanlı Devleti, Birecik-Basra yolunun emniyetine önem verdiği için bu yolu korsanlardan temizlemiştir. Bundan dolayı İranlı'lar ürünlerini Basra'ya göndermek için Osmanlı'nın gemi şirketlerini tercih etmekteydiler.⁵⁵ Muhammet Veli Mirza'nın yazmış olduğu *Pencah Sefernamey-i Hacc Kaçari* adlı esere göre, İranlı'lar Birecik-Diyarbakır-Bağdat yolu için kullanılan nehir taşımacılığında gemiyle üç gün içinde ürünlerini Bağdat'a ulaştırmaktaydılar. Bununla beraber kelekle Diyarbakır-Bağdat arası yolculuk yirmi gün sürmekteydi.⁵⁶ Böylesine kısa süren bir yolculuk zahmetsiz olması açısından bizce kaçınılmaz bir tercihtir.

Şehzade Muhammet Mirza Seyfuddevle 1862-63 yıllarındaki yolculuklarında, Tahran'dan başlayıp İstanbul'a kadar gitmiştir. Atabat ibadeti için çıkmış olduğu bu yolda Irak'a gitmiş Kerbela'da bir müddet kaldıktan sonra Bağdat'a geçmiştir. Daha sonra Cidde'den Halep'e, oradan da Birecik yolunu Tahran'da sonlandırmıştır. Bu yolculuk hatıralarını Sefername-i Seyfuddevle adlı kitabında bir araya getirmiştir.⁵⁷

Şehzade Birecik'ten geçerken şehrin Fırat kenarında bir tepede olduğunu gözlemlemiştir. Birecik'in önceleri gösterişli olmuş olacağını şimdi ise yıkık dökük olduğunu tahmin etmiştir. İnsanların kayıklar vasıtasıyla şehre ulaştığına dikkat çekmiştir. Birecik'te çok durmadan ilerlemiş olan Şehzade, geçerken gördüğü

⁵⁴ Doğan Turay, Esra, a.g.e., s.145.

⁵⁵ a.g.e., s.146.

⁵⁶ a.g.e., s.148-149

⁵⁷ a.g.e., s.98.

kadarıyla halkın iyi görüldüğünü ve ziraat ile uğraştıklarını gözlemlemiştir. Şehirde üzüm ve fıstık bağlarını görmüş olacak ki bağların çok sayıda olduğunu belirtmiştir. Birecik kalesinin de küçük bir yapıt olarak kaldığını söylemiştir. Şehrin camileri, hamamları, pazarları ve taşla oluşan sokaklarının darlığı dikkatini çekmiştir.⁵⁸

3.9. Alman Edouard Sachau

1845 Almanya doğumlu olan Eduard Sachau, 1867 yılında Alman Oryantalizmin babası sayılan Filolog- Arabist Heinrich Leberecht Fleischer'in öğrencisidir. Sami filolojisi üzerine çalışmalar yapan Sachau, İslam fıkı ve bilimi ve Hristiyan diniyle ilgili çalışmaları olmuştur. Sachau'nun Doğu gezisini iki ayrı dönemde gerçekleştirmiş ve bu gezilerini iki ayrı eserde yayınlamıştır. Birecik gezisine Am Euphrat und Tigris (Fırat ve Dicle'de) adlı eserinde yer vermiştir. Seyahatinin başlangıç rotası Beyrut olan Sachau'nun seyahati Suriye, Mezopotamya, Şam, Halep ve Birecik istikametinde Urfa ve oradan Suriye sınırlarına kadar devam etmiştir. Sınırlara takılı kalmadan devam eden seyyah buradan Musul'a gitmiş ve Türkiye'ye girip istikametini Cizre-Midyat-Mardin-Diyarbakır-Siverek-Birecik olarak devam ettirip Halep'e gitmiş oradan da Hatay-İskenderun'a gitmiş ve yolculuğunu bitirmiştir.⁵⁹

1879 yılında görevlendirilen seyyahın seyahat harcamaları Alman İmparatorluğu tarafından karşılanmıştır. Sachau'nun amacı Doğu koleksiyonu yapıp Almanya'ya götürmek, kültürel anlamda İngiltere ve Fransa gibi çeşitlenmekti.⁶⁰

Alman oryantalist olan Eduard Sachau, 1879 yılında Birecik'e seyahat etmiştir. Birecik'teki evlerin sayısının altı bin olduğunu ve otuz bin kişiden oluştuğunu söylemiştir. Bu rakam aynı zamanda seyyaha göre fazladır.

⁵⁸ Doğan Turay, Esra, a.g.e., s.100-101.

⁵⁹ Avcı, Remzi, (2020). “*Seyahat Notları ve Oryantalist Bilgi Üretimi: Eduard Sachau (1845-1930) Örneği*”. Diyalog Interkulturelle Zeitschrift Für Germanistik, 8 (1), 29-47. DOI: 10.37583/diyalog.759411, s:34-35.

⁶⁰ Güler, Selahaddin Eyyübi, a.g.e., s.11.

Kentin ulaşım için geçiş noktası olduğunu belirten seyyah Suriye, Mezopotamya ve Akdeniz sahillerini güzergâh olarak kullanarak doğuya giden herkesin Birecik'ten geçtiği bilgisini vermektedir. Sachau kentin pazar yerine de uğramıştır. Orada yabancı seyyahların eşyalarının, bedevi ve köylülerin gıda ihtiyaçlarının, giysi, deri malzeme, kalın sicim ve kap kacak satıldığını gözlemlemiştir. Şehirde bir mağara ve bir hanın olduğu bilgisini vermektedir. Seyahat edenlerin bu konaklama yerlerini kullandıklarını, han küçük olduğundan genellikle mağara tercih edildiğini gözlemlemiştir. Birecik'te dağlardan gelen iki tane de akarsuyun bulunduğu bilgisini de vermektedir.⁶¹

Alman seyyah Birecik halkının hırsız ve soyguncu olduklarını, gezginlerin eşyalarını çalıp sattıklarını iddia eder. Birecik kaymakamından yanlarında gezmesi için bir görevli rica etmiş fakat isteği reddedilmiştir. Bu görevliyi isteme sebebi hırsızlardan korunmak içindir. Sachau kaymakamı tehdit edip, onu bağlı olduğu Halep valisine şikâyet edeceğini söyleyince kendisine görevli tahsis edilmiştir. Seyyah Birecik'teki köyleri gezerken iyi bir kılavuzunun olmadığından ve bundan dolayı yeterli bilgi toplayamadığından yakınmıştır.⁶²

Seyyah Birecik kalesine de tırmanmıştır. Kalenin kayalar üzerinde bulunan bir yapı olarak şehrin ortasında bulunduğunu söylemiştir. Kalenin bulunduğu yerde yolcuların moloz altlarına bıraktıkları silahların bulunduğu bilgisini verir. Kalede Arapça bir kitabe, iki tane de ayakta duran aslan görüntüsü taşlara oyulmuştur. Kalede bulunan Arapça yazıtı okuduğunda kalenin restore edilmesi 1183-1216 yıllarında Halep hükümdarı el-Melik ez-Zahir saltanatı dönemine ait olduğu bilgisini vermektedir.

Birecik için verimli bir ova olduğu bilgisini veren seyyah, sıra sıra dizilmiş dağların içinde yarım daire şeklinde Fırat Nehri'nin yanına bitişmiş olduğunu söylemiştir.⁶³ Seyyah Birecik'te konaklarken kendisine Birecik'teki Belkis

⁶¹ Güler, Selahaddin Eyyübi, a.g.e., s.80-81.

⁶² Kurtoğlu, Mehmet, s.11-12.

⁶³ Güler, Selahaddin Eyyübi, a.g.e., s.82.

harabelerinden bahsedilir. Bunları ziyaret etmek için Belkıs köyüne gidince köylüler ona yer altında bulunan Zeugma Antik Şehri'ne ait mozaik taşlarını göstermiştir.⁶⁴

3.10. Haynes, John Henry

1849 yılında Massachusetts, Rowe'da doğmuş olan Haynes, John Henry, 1910 tarihinde vefat etmiştir. Anadolu gezisine Akşehir'den başlamış olup Konya-Kapadokya-Kayseri ve Ankara'da devam etmiştir.⁶⁵ Amerikan seyyah, arkeolojik fotoğrafçılığının babası olarak tanımlanmaktadır. Kapadokya'da çektiği fotoğraflar da ses getirmiştir. Urfa evleri için 'başka bir gezegenden' geldiğini söylemektedir.⁶⁶

1884 tarihinde Birecik'e seyahat etmiş olan arkeolog ve fotoğrafçı olan seyyah Haynes, kentin fotoğrafını çekmiştir. Bu panorama, şehrin aşağısı veya güney kısmıdır. (Resim:2)⁶⁷

3.11. Fransız Vital Cuinet

1880 ve 1892 tarihlerinde yaşamış olan Cuinet, Düyün-ı Umumiye Meclisi'nde genel sekreter olarak çalışmıştır. O sıralarda Osmanlı Devleti'nin hem sosyal hem de iktisadi durumunu incelemek için Anadolu'yu şehir şehir gezmiştir. Bulduğu verileri 'La Turquie d'Asie' adlı eserine kaydetmiş olan seyyahın bu eseri 5 cilttir.⁶⁸

Fransız coğrafyacı ve oryantalist olan Cuinet gezmiş olduğu yerleri 1891 yılında yazmış olduğu eserde bir araya getirmiştir. Birecik'le ilgili verdiği bilgilerde şehrin analizini yapmıştır. Birecik'teki halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu bilgisini vermektedir. Sayı olarak baktığımızda yirmi üç bin üç yüz altmış üç kişinin Müslüman,

⁶⁴ Mehmet, Önal, "Herakles'in On İki İşi Betimli Mozaik Hakkında Tespitler", *Harran Üniversitesi*, *JMR* Sayı: 5, 2012 s.132.

⁶⁵ https://en-m-wikipedia-org.translate.google/wiki/John_Henry_Haynes?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=op.sc (Erişim Tarihi: 17.06.2022)

⁶⁶ https://www.cornucopia-net.translate.google/store/books/john-henry-haynes-18491910/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc (Erişim tarihi:28.05.2022).

⁶⁷ John Henry Haynes, "JR Sitlington Sterrett Arkeolojik Fotoğraf Koleksiyonu" Cornell University Library, 1849-1910, Koleksiyon No: 4776

⁶⁸ Birecikli, İhsan Burak a.g.e., 2017, s.492.

üç bin elli sekiz kişinin Hristiyan, geri kalan kırk beş kişinin ise Musevi olduğu bilgisini verir. Şehirde bulunan cami sayısını da incelemiş olan seyyah yedi cami olduğunu söylemektedir. İlginç bir şekilde dükkân ve ev sayısına da bakmış olan seyyah, beş yüz altmışaltı dükkân ve iki bin yüz altmış iki ev olduğunu da yazmıştır.⁶⁹

1885 ve 1886 yılında senesinde Birecik'te iki tane gayrı müslim mektebi olduğunu ve bu mekteplerde elli beş öğrencinin eğitim aldığını kaydetmektedir.⁷⁰

3.12. Fransız Frederick Millingen

1894 yılında Osmanlı ordusunda subay olarak görevlendirilen Millingen,⁷¹ seyahatname yazan iki binbaşından biri olarak bilinmektedir. Erzurum, Kars ve İran sınırında yaşayan Kürtlerle ilgi verdiği bilgileri 'Wild life Among the Kurds' adlı eserinde bir araya getirmiştir.⁷²

Osman Bey olarak da bilinen bu seyyah, Fırat üzerinde kelekler olduğunu ve bunların karşıdan karşıya geçerken kullanıldığı bilgisini vermektedir. Millingen keleklerin büyük ve küçük olarak ayrıldığını söylemiştir. Büyüklerde güneşten korunmak için kulübelerin bulunduğunu belirtmiştir. Bu keleklerin hayvan derisinin şişirilip etrafı çitli hasıra üzerine kurulan bir malzemeyle yapıldığını anlatmaktadır.⁷³

3.13. Gerald Henri Fitsmoris

İngiliz araştırmacı Fitsmoris 1895-1896 yılları arasında İngiliz hükümeti tarafından Ermeni hadiselerini araştırmak amacıyla bir gezide görevlendirilmiştir. Bu gezisinde Birecik'te de araştırmalar yapmıştır.⁷⁴ İngiliz delegesi olan seyyah bu

⁶⁹ Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, a.g.e., s.51.

⁷⁰ Oktay Bozan, "Urfa Sancağı'nda 1895 Ermeni Olayları", İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa, Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa IV Şanlıurfa, 2018, s.224.

⁷¹ a.g.e., s.26.

⁷² a.g.e., s.36.

⁷³ a.g.e., s.244.

⁷⁴ Birecikli, İhsan Burak, a.g.e., 2015, s. 169.

gezisinde Birecik'teki Ermenileri zorla İslam'a döndürülmesi kapsamında soruşturma için gitmiştir.⁷⁵

1896 yılında Birecik şehrine ulaşan Fitsmoris, Birecik'te bulunan Ermenilerin Müslümanlar tarafından saldırıya uğradıklarını ve onları korumak için uğraştıklarını kaydetmiştir. Birkaç Müslüman komşunun evlerini açıp mağdur olan Ermeniler'i koruduklarını ve bunların ödüllendirilmesi gerektiği bilgilerini raporunda belirtmiştir.⁷⁶ 1895 yılında gerçekleşmiş olan Ermeni Kalkışmasını başlatan olay, bir Müslümanın bir Ermeni'yi, Ermeniler'in de bu katili öldürmesiyle olmuştur. Kişisel bir mesele olan bu kavga iki toplum arasında güven sorunu oluşturup çatışma başlatmış, Urfa'daki huzuru bozmaya sebep olmuştur.⁷⁷

Osmanlı hükümeti Fitsmoris'in raporunu incelediğinde abartılı ve çelişkili bilgilerin olduğuna kanaat getirmiştir. Zaten Fitsmoris Ermeniler'e çalıştığını kabul etmiş Müslümanlar'ın aleyhine bilgiler topladığını söylemiştir.⁷⁸

Ermeniler'le yalnız olarak görüşüp onları sorguya çeken Fitsmoris Müslümanlar'dan baskı alıp almadıklarını öğrenmeye çalışmıştır. Birecik'te bulunan Ermeniler tehdit veya baskı almadıklarını belirttikleri halde gerçeği yansıtmayan Fitsmoris, Birecik'teki Ermeni olaylarından sonra bin beşyüz tane Ermeni'nin hayatta kaldığı bilgisini vermiştir. Oysa Araştırmacı Fransız Cuinet ise bu sayıyı bin dörtyüz on beş olarak kaydetmiştir.⁷⁹ Hem Müslüman Birecikli'ler hem de orada yaşayan Ermeniler arasında olan çatışmada ölü ve yaralılar vardır. Fakat Fitsmoris Ermeniler'i mağdur göstermek için ölü sayısını abartarak artırılmış bir şekilde kaydetmiş olması Osmanlı hükümetinin aleyhine çalışma yaptığının göstergesi olmuştur.

⁷⁵ <https://fitzmaurice--family-com.translate.goog/dragoman.html? x tr sch=http& x tr sl=en& x tr tl=tr& x tr hl=tr& x tr pto=sc> (Erişim tarihi:28.05.2022).

⁷⁶ Birecikli, İhsan Burak, a.g.e., s.177.

⁷⁷ Yurdakul, İlhami, "Urfa'da Ermeni Olayları ve 29 Aralık Vakası (1845-1914)", Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:1, 2016, s.137-138.

⁷⁸ Birecikli, İhsan Burak, a.g.e., s.178-179.

⁷⁹ a.g.e., s.180.

Fitsmoris Müslüman olan Ermeniler'i (mühtedileri) sorguya çektiğinde onların Hristiyan olmaları için uğraşmıştır. Fakat İhtida eden Ermeniler kendi istekleriyle Müslüman olduklarını belirtmiştir.⁸⁰

⁸⁰ İhsan Burak Birecikli, a.g.e., 2017, s.497.

4. SONUÇ

Çeşitli medeniyetlerden insanların yaşadığı Birecik 19. yüzyıl ve öncesinde birçok seyyaha ev sahipliği yapmıştır. 16. yüzyıldan beri seyyahların kontak noktası olan Birecik, her dönemde stratejik önemini korumuştur. Gelen seyyahlar kimi zaman diplomat veya asker olduğu gibi kimi zaman da Bilim Adamı kimliğiyle kendilerini tanıtmışlardır. Oryantalist gezginler kendilerine seyyah süsü verseler de katolik faaliyetlerini sürdürmek ve casusluk etmeye geldikleri aşikârdır. Bilimsel araştırma için gelmiş seyyahlar var olduğu gibi aralarında hac yolculuğu yapmak amacıyla gelenler de vardır. İranlı'lar hac yolculuğu için yola çıkmış, sadece gezi amaçlı bu şehri ziyaret etmişlerdir.

Birecik'te tarihin ilk dönemlerinden beri ticari amaçlı gelen yolcular gerek eşyalarının nakli için gerekse yolculuk yapmak için kelek taşımacılığını tercih etmişlerdir. Kelekler çok ilkel yöntemlerle yapılıyor görünse de günlerce yolculuk yapanlar için konforlu bir ulaşım aracı olmuş, kelekçiler şişirilen kelek sayısına göre yolcu sayısını arttırmışlardır.

Birecik Anadolu'dan Suriye'ye ve Basra'ya geçiş için kullanılmış olup stratejik konumdadır. Batılılar için doğuya açılan bir kapı olan Birecik, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgedir. Seyyahların bölgede bulunan Ermenilerden ve Ermeni sorunundan sıkça bahsetmelerinin nedeni, Ermenilerin onları misafir edip Birecik şehrini idari, toplumsal, dini, ekonomik yönünde inceleme yapmalarına yardımcı olup bölgeyle ilgili bilgi paylaşımında bulunmalarındır.

Bölgeye gelen seyyahların dikkatini çeken şeylerin arasında Birecik'in çok kültürlü olması ve içinde barındırdığı farklı dine sahip olan insanlarla anlaşabilmesidir. Bölgede sorunsuz farklı dini inanç sahibi olan halkın anlaşabildiğini seyahatnameler aracılığıyla öğrenmiş bulunuyoruz. Bununla beraber hane sayısı, dükkân sayısı ve bölgede bulunan cami sayısına kadar not almış olan seyyahların seyahat etme nedenlerinin masum olmadığı aşikârdır.

Seyyahların analizlerine baktığımız zaman Birecik'te bulunan hane sayıları hakkındaki tespitlerinde ihtilaf bulunmaktadır. Tarihleri göz önünde

bulundurduğumuz zaman kimisine hak vermek gerekirse de kimi seyyah alakasız sayı vermiştir. 1565-66 yıllarında Birecik'e uğrayan Mestre Afonso hane sayısının 1500-2000 kadar olduğunu söylemiştir. Niebuhr ise yaklaşık iki yüzyıl sonra gelmiş olduğu Birecik'teki hane sayısının 500 tane olduğunu söyleyerek uçuk ve asılsız bir sayı vermektedir. Nitekim 19. yüzyıl seyyahlarından Hacı Ali Han İtimadüssaltana 1846 yılında Birecik'teki hane sayısının 1000 tane olduğunu gözlemlemişken, bölgeye yaklaşık altı yıl sonra gelen Peterman ise Birecik'te 2000 tane hanenin bulunduğunu söylemektedir. Peterman'dan yirmi yedi yıl sonra gelmiş olan Sachau hane sayısının 6000 olduğuna işaret ederken, Sachau'dan on iki yıl sonra gelerek Birecik'te 2162 hane sayısının olduğunu iddia eden Vital Cuinet'e inanmak güçtür. Birecik nüfusu göz önünde bulundurulduğu zaman gerçeğe en yakın sayı bizce Seyyah Sachau'ya aittir.

Şehrin, seyyahların yolculuklarında kesiştiği nokta olmasının bir sebebi de İranlı hacılardır. Kerbelai sıfatını almak için ömründe bir defa olsun Atabat ziyareti yapma arzusu taşıyan İranlı seyyahlar güzergâh olarak Birecik yolunu kullanmışlardır. Hz. Hüseyin ve Hz. Ali'nin kabirlerinin Bağdat'ta olması sebebiyle Atabat önem taşımaktadır.

Bölgeye yakın yerde gerçekleşmiş olan Nizip savaşında bulunan ordu ve komutanlar da harp öncesi Halep'ten Birecik'e gelip ordugâh kurmuştur. Burada konaklayan asker ve komutanlar bölgeye adeta hayran kalmışlardır. Savaş Birecik ile Nizip arasında gerçekleştiği için Birecik halkı da sıkıntılar çekmiş kıtlıkla mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Seyhatnamelerde, Birecik iklimine dair bazı bilgilere de ulaşılmıştır. Şehirdeki iklim şartlarından dolayı Birecik'in verimli bir toprağa sahip olduğunu söyleyen seyyahlar da bulunmuş, birçok meyve ağacını bir arada görüp şaşkınlıklarını dile getirmişlerdir Gelen seyyahların ilgisini çeken bir diğer şey Birecik Kalesidir. Kalenin ilgi odağı olmasının sebebi kalenin içinde askeri mühimmatların saklandığı gizli bir yerin olmasıdır.

19. yüzyıl öncesindeki seyyahlar bölgede bulunan han, kervansaray veya mağaralardan söz ederken 19. yüzyıl dönemi seyyahları nehir taşımacılığına yoğunlaşmıştır.

19. yüzyıl ikinci yarısında ulaşım için yapılan araçlar bölgeye gelen seyyah sayısını arttırmıştır. Bölgede yaşayan halk için önemli geçim kaynağı olan bu araçlar 19.yüzyılın sonlarına doğru gelişip modern çeşitleri ortaya çıkmıştır.

Her meslekten grubundan olan seyyahların gezmiş olduğu yerlerin bilgisini kaydetmiş olmaları, bilimsel araştırma olarak kabul görülüp seyahat literatürünü zenginleştirmiştir.

Çalışmamızda 19. yüzyıl ve öncesinde yaşayan seyyahların gözünden Birecik'in tarihsel panoraması oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu panorama seyyahların bakış açısıyla oluşturulduğu için eksiksiz olduğu söylenemez. Buna rağmen bu mütevazı çalışmamızın bizden sonra Birecik şehri ile ilgili yapılacak çalışmalara bir nebze de olsa ışık tutmasını temenni ediyoruz.

Resim 4.1: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (a)⁸¹

Resim 4.2: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (b)⁸²

⁸¹ <https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1364315633777848322?s=20&t=5E2s9ZcR5uPkRvZFP-mrw> (Erişim tarihi:28.05.2022).

⁸² John Henry Haynes, “*JR Sitlington Sterrett Arkeolojik Fotoğraf Koleksiyonu*” Cornell University Library, 1849-1910, Koleksiyon No: 4776.

KELEK, OR RAFT OF INFLATED SKINS, ON THE TIGRIS.

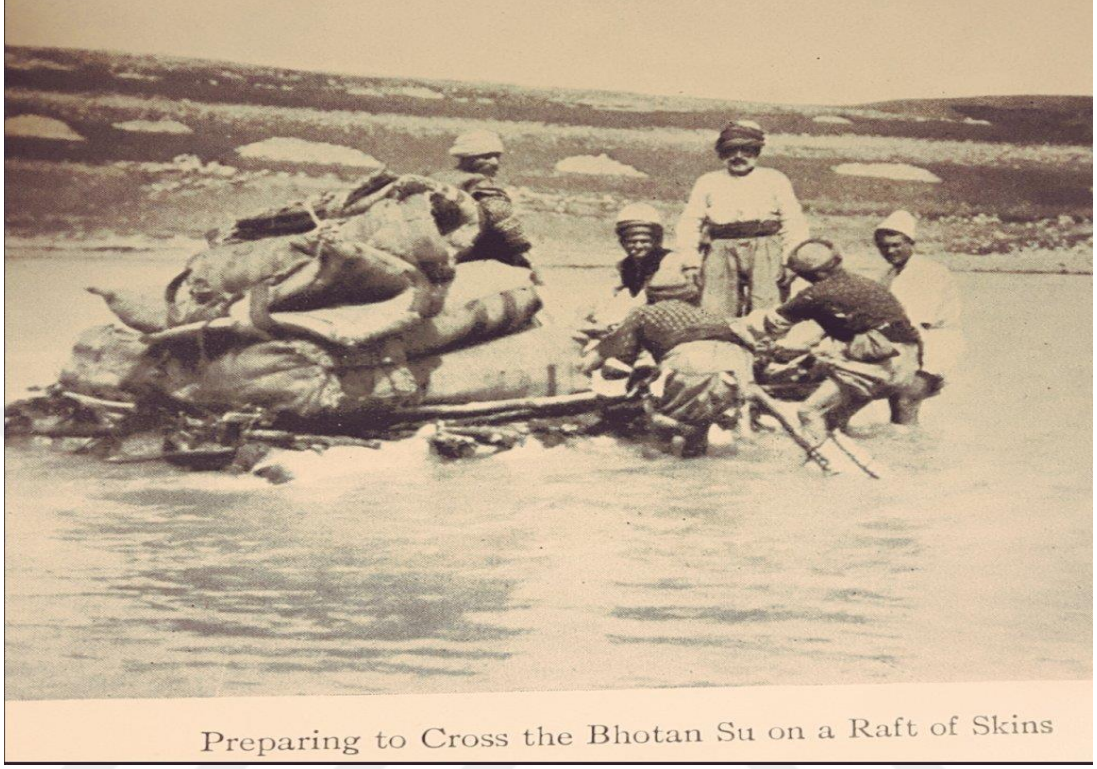
Resim 4.3: Kelek taşımacılığını yansıtan bir gravür⁸³

Resim 4.4: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (c)⁸⁴

⁸³<https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1347655685442592768?s=20&t=vuQShzwYJxFhX0HnffLEtw> (Erişim tarihi: 20.10.2022).

⁸⁴ <https://twitter.com/BitlisName/status/1438498638775439362?s=20&t=9VATuSLKpmmjuHhwkqOOA> (Erişim tarihi:28.05.2022).

Resim 4.5: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (d)⁸⁵

⁸⁵ https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1336760683699064833?s=20&t=_9VATuSLKpmmjuHhwkqOOA (Erişim tarihi:28.05.2022)

Resim 4.6: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (e)⁸⁶

⁸⁶ <https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1414141843059662848?s=20&t=9VATuSLKpmmjuHhwkqOOA> (Erişim tarihi:28.05.2022).

Resim 4.7: Kelekleri şişiren erkekler⁸⁷

1911 Mart ayında Gertrude Bell tarafından Irak'ta çekilmiştir. Resimde kelekleri şişiren erkekler görülmektedir.

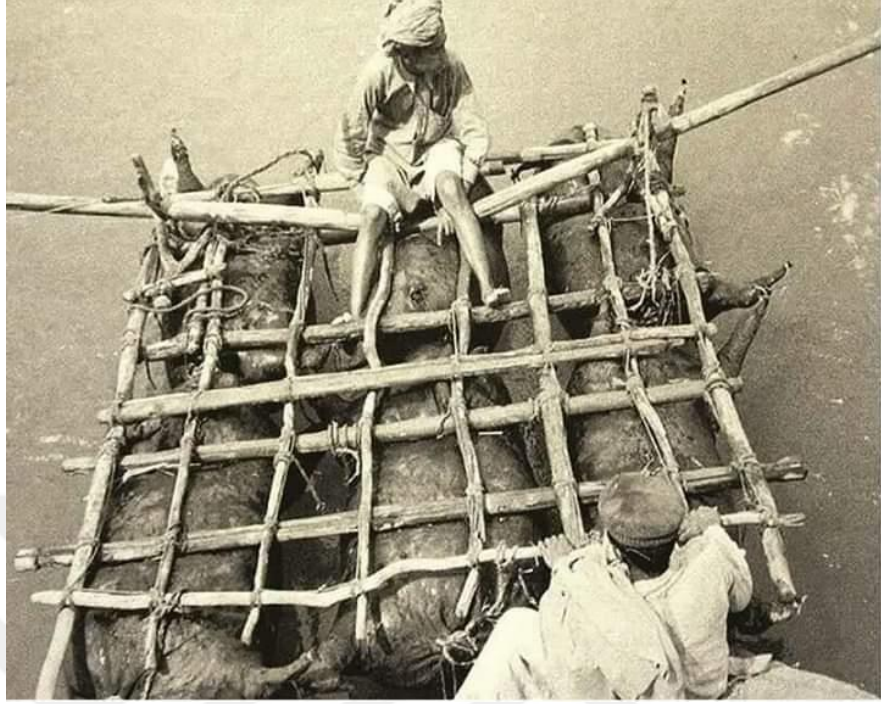
⁸⁷ http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=4467 (Erişim tarihi:28.05.2022).

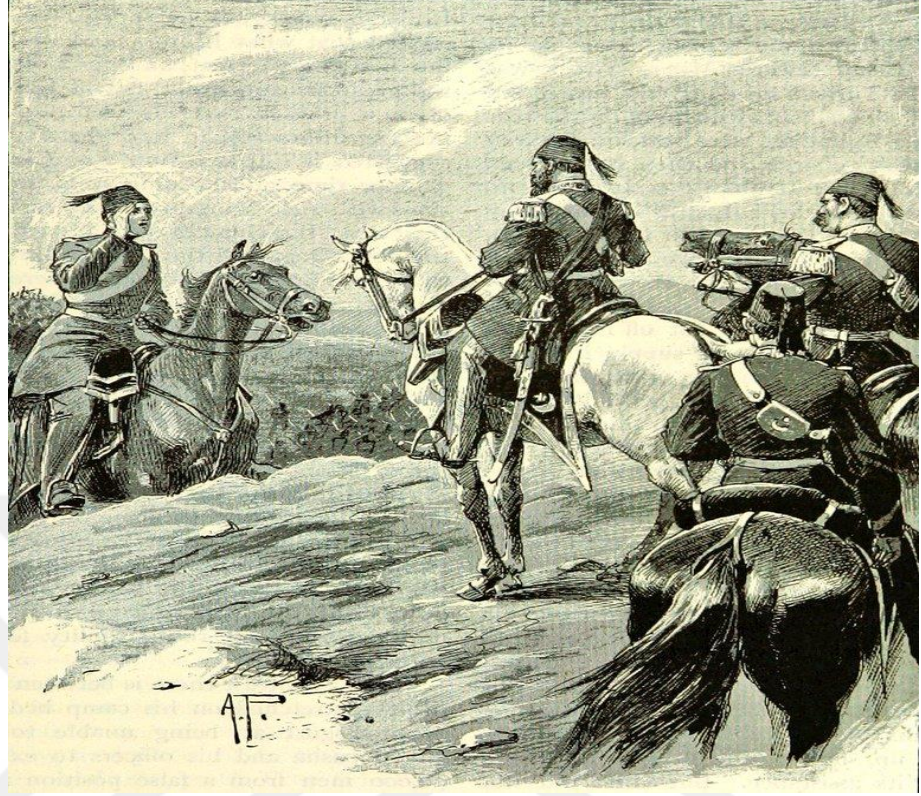
Resim 4.8: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (f)⁸⁸

Lehmann Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin 1910 - Paul Rohrbach, Armenien, Stuttgart 1991.

⁸⁸ <https://sites.google.com/site/tekyeli/kelek> (Erişim tarihi:28.05.2022).

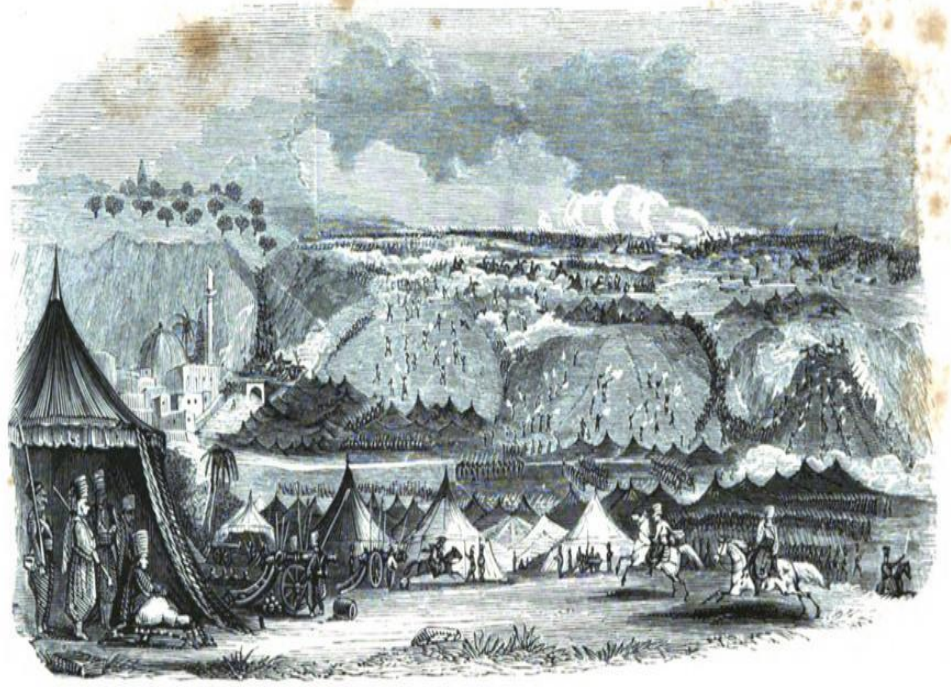
Resim 4.9: Fırat Nehri taşımacılığı ile ilgili fotoğraflar (g)⁸⁹

Resim 4.10: Nizip savaşı ile ilgili fotoğraf (a)⁹⁰

Nizip Muharebesi sırasında Hafız Osman Paşa ve Alman müşavir ve Osmanlı topçularının komutanı Prusyalı Helmuth von Moltke - 24 Haziran 1839.

⁹⁰<https://twitter.com/dunyasavaslari/status/1300486085320077313?s=20&t=iyOG64qVhNoGcKzulw-sf1w> (Erişim tarihi:20.10.2022).

Battle of Nizib.

Resim 4.11: Nizip savaşı ile ilgili fotoğraf(b)⁹¹

⁹¹ Ainsworth, William Francis, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, Vol.1-2, John Parker, West Strand, London 1817.

KAYNAKÇA

- Ainsworth, William Francis, A Personal Narrative of the Euphrates Expedition, Vol.1-2, Kegan Taul, Trench & Co., London 1888.
- Ainsworth, William Francis, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, Vol.1-2, John Parker, West Strand, London 1817.
- Altan, Bilal, “Osmanlı Devleti’nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 2020, s.59-80.
- Avcı, Remzi, (2020). “Seyahat Notları ve Oryantalist Bilgi Üretimi: Eduard Sachau (1845-1930) Örneği”. *Diyalog Interkulturelle Zeitschrift Für Germanistik* , 8 (1) , 29-47 . DOI: 10.37583/diyalog.759411.
- Azizova, Elnure, “İbrahim’in Havuzu’ndan İsa’nın Mendili’ne Oryantalizmin Edessa’ında Dini Eksen: 16-19. Yüzyıl Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Urfa’ında Yahudi, Hristiyan ve Müslüman Kimliği Üzerine” , *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa, Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa IV* , Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2018, Şanlıurfa.
- Beydilli, Kemal, “Moltke, Helmuth Von”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2020, Cilt:30.
- “Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları”, *TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkındırma İdaresi Başkanlığı Avşaroğlu Matbaası*, 1999.
- Birecikli, İhsan Burak, “İstanbul’da Bir İngiliz Konsolos Vekili: Fitsmoris Ve Ermeni Meselesine Dair Raporu”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı.52, 2015.
- Birecikli, İhsan Burak, “Birecik'te Uluslararası Krize Dönüşen Bir İhtida Hadisesi”, *Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları*, Ankara, 2017, No:2, Bilim:2.
- Bostan, İdris, "Birecik", *TDV, İslam Ansiklopedisi*, 1992, Cilt: 6, Sayı:187-189.
- Bozan, Oktay, “Urfa Sancağı’nda 1895 Ermeni Olayları”, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa, Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa IV*”, Şanlıurfa, 2018.
- Demircan, Adnan, “Evliya Çelebi'nin (1611-1682) Gözüyle Urfa”, *Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları*, No: 1-Bilim:1, Ankara, 2017.

- Dinç, F. (2018). *Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı*. İstanbul: Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
- Doğan, Esra, “Kaçarlar Devrinde İran Hac / Atabat Seyahatnamelerinde Bağdat / Kazımeyn”, İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum, İstanbul, 2008.
- Doğan Turay, Esra, “Acem'den Rum'a Güzeranlar”, *İlahiyat Yay.*, Ankara, 2019.
- Engin, Vahdettin, “Rumeli Demiryolu”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2008, Cilt:35, s. 235-237.
- Erdoğan, Oktay, *Birecik Turizm Envanteri*, Birecik Kaymakamlığı, Ares Basım Reklam Prodüksiyon Tan. Hizm., Ankara, 2011.
- Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C:2 ,Milli Eğitim Basımevi Matbaası, Baskı Yeri:?, 1972, s.206,207; Kurtoğlu, Mehmet, “Oryantalizm, Seyahatnameler Evliya Çelebi ve Urfa”
- Göyünç, Nejat, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *Belleten Türk Tarih Kurumu Dergisi*, Sayı:243, 2001, s:655-660.
- Güler, Selahaddin Eyyübi, *Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi*, Şurkav Yay., Şanlıurfa, 2010.
- Haynes, John Henry, “JR Sitlington Sterrett Arkeolojik Fotoğraf Koleksiyonu” Cornell University Library, s.1849-1910.
- İlgürel, Mücteba, “Asırların Seyyahı Evliya Çelebi”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, Sayı:2, 2009, s.82-83.
- İlhan, Avni, “Atebat”, TDV İslam Ansiklopedisi, 1991, Cilt:4.
- Karaca, Erdem, “Österreichische Monatschrift für den Orient'te, Fırat Demiryolları Projesi'ne Dair Malumat”, *Akademik İzdüşüm Dergisi*, Sayı:6, 2021, s.40-51.
- Karataş, Mehmet, “Mehmet Ali Paşa ve Mısır Meselesi”, *Ekev Akademik Dergisi*, Sayı:22, 2005.
- Kartın, Cengiz, “Üç İngiliz Seyyahın Kaleminden Orta ve Doğu Anadolu İzlenimleri”, *Türk Yurdu Dergisi*, Ankara, 2016.
- Kurtoğlu, Mehmet, “Şehre Dışardan Bakmak”, *Türk Yurdu Dergisi*, Ankara, 2013.
- Kütük, Ahmet, “19. Yüzyıl Batılı Seyyahlarının Antik Dara (Anastasiopolis) Şehri ile İlgili Gözlemleri”, *Artuklu İnsan ve Toplum Dergisi*, Sayı:1, 2016.

- Maden, Ahmet Mümtaz, “Olivier’ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin)”, İstanbul Üniversitesi, 2001.
- Metz., A., “Orta zaman Türk İslam Dünyasında Nehir Yolları”, Ülkü Halkevleri Dergisi, Cilt:VIII, Sayı:46, s.254
- Moltke, Helmuth Von,(2015). Moltke’nin Türkiye Mektupları. Çev. Hayrullah Örs. İstanbul: Remzi Kitabevi A.Ş.
- Öğün Tuncay, Başlı Halit, “Dicle ve Fırat’ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Kullanımı”, History Studies International Journal of History, 2016.
- Öğüt, Tahir, “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı”, İstanbul Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008
- Önal, Mehmet, “Herakles’in On İki İşi Betimli Mozaik Hakkında Tespitler”, *Harran Üniversitesi, JMR*, Sayı:5, 2012, s.131-143.
- Özbaran, Salih, “Portekizli Seyyahlar”, *Kitap Yay.*, İstanbul, 2007.
- Polat, Süleyman, “Osmanlı Devleti’nde Yeteri Kadar Bilinmeyen Bir Proje: Abdurrahman Ağa’nın 1700 (H.1111) Tarihli Gemi İnşa Faaliyeti ve Bazı Değerlendirmeler”, *Belleten Türk Tarih Kurumu Dergisi*, Sayı:300, 2020, s.623-666.
- Sevinç, Tahir, “Osmanlı Devleti İdaresinde Birecik’te Gemi İnşası ve Birecik Tersanesinin Önemi (17.ve 18.Yüzyıllar)”, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, Şanlıurfa, 2018.
- Şahin Güven, Karadağ Arife, “Türkiye Zoocoğrafyasında Özel Bir Tür Kelaynak”, *Türkbilim Dergisi*, 2017.
- Tabak, Serap, “Arap ve Türk Seyyahlara Göre Konya (XIV-XVII. yüzyılda)”, *İSAM*, Konya, 2008, Sayı:5, s.148.
- Tanrıverdi, Abdulkadir, “Fırat’ın İncisi Birecik ve Türkçesi”, Birecik Kaymakamlığı, Form Matbaacılık, Gaziantep, 2008
- Tarduş, İbrahim, *19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Kürtler*, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır, 2020, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Tavernier, J.B, “XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat”, Kervan Kitapçılık Bas., Tercüman Gazetesi, 1980.
- Temelkuran, Tevfik, Aktaş Necati (sad.), “Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatname”, Üçdal Neş., C:I-II.

Tuncel, Metin, "Fırat", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1996, Cilt:13.

Turna, İdris, Pirim Ahmet Emre, "Çektirme Gemisinin Tarihi ve Dönemin Ticari Faaliyetlerindeki Rolü Üzerine Bir İnceleme", Sobiad, 2015.

URL-1 https://www-cornucopia-net.translate.google/store/books/john-henry-haynes-18491910/?x_tr_sl=en&x_tr_tl=tr&x_tr_hl=tr&x_tr_pto=sc (erişim tarihi:28.05.2022) (Erişim tarihi:28.05.2022).

URL-2 https://fitzmaurice--family-com.translate.google/dragoman.html?x_tr_sch=http&x_tr_sl=en&x_tr_tl=tr&x_tr_hl=tr&x_tr_pto=sc (erişim tarihi:28.05.2022) (Erişim tarihi:28.05.2022).

URL-3 <https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1336760683699064833?s=20&t=9VATuSLKpmmjuHhwkqOOA> (Erişim tarihi:28.05.2022).

URL-4 <https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1336760683699064833?s=20&t=9VATuSLKpmmjuHhwkqOOA> (Erişim tarihi:28.05.2022).

URL-5 <https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1414141843059662848?s=20&t=9VATuSLKpmmjuHhwkqOOA> (erişim tarihi:28.05.2022) (Erişim tarihi:28.05.2022).

URL-6 <https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1364315633777848322?s=20&t=5E2s9ZcR5uPkRvZFp-mrw> (Erişim tarihi:28.05.2022).

URL-7 <https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1347655685442592768?s=20&t=9VATuSLKpmmjuHhwkqOOA> (Erişim tarihi:28.05.2022).

URL-8 <https://twitter.com/BitlisName/status/1438498638775439362?s=20&t=9VATuSLKpmmjuHhwkqOOA> (Erişim tarihi:28.05.2022).

URL-9 <https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1414141843059662848?s=20&t=9VATuSLKpmmjuHhwkqOOA> (Erişim tarihi:28.05.2022).

URL-10 https://pt.m.wikipedia.org/wiki/Ant%C3%B3nio_Tenreiro (Erişim tarihi:16.06.2022).

URL-11 <https://tr.wikipedia.org/wiki/And%C4%B1r%C4%B1n> (Erişim Tarihi:17.06.2022).

URL-12 [https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C4%9Fdadi_\(mimari\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C4%9Fdadi_(mimari)) (Erişim tarihi:17.06.2022).

URL-13 https://en-m-wikipedia-org.translate.goog/wiki/William_Francis_Ainsworth?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=op,sc (Erişim Tarihi:17.06.2022).

URL-14 https://en-m-wikipedia-org.translate.goog/wiki/John_Henry_Haynes?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=op,sc (Erişim Tarihi: 17.06.2022).

URL-15 <https://twitter.com/dunyasavaslarii/status/1300486085320077313?s=20&t=iyOG64qVhNoGcKzulwsf1w> (Erişim tarihi:20.10.2022).

URL-16 <https://www.nizip.bel.tr/nizip/tarihce> (Erişim tarihi: 20.10.2022).

URL-17 https://twitter.com/mazdekhemedani/status/1185957816395280387?s=20&t=Gci1vmH3G3PGFpas2p_GZQ (Erişim tarihi:20.10.2022).

URL-18 <https://twitter.com/zeydanlioglu/status/1347655685442592768?s=20&t=vuQShzwYJxFhX0HnffLEtw> (Erişim tarihi: 20.10.2022).

Yazıcı, Hüseyin, “Seyahatname”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, Cilt:37, s.9-11.

Yurdakul, İlhami, “Urfa’da Ermeni Olayları ve 29 Aralık Vakası (1845-1914)”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:1, 2016.

Yiğit, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nin Payas ve Birecik Limanları Üzerinden Bağdat’a Askeri Malzeme Nakline Dair Ayıntab Şer’iyye Sicillerinden Bazı Belgeler”, *Türkiye*, s.3417.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Ad, Soyad : Hatice ABDULLAH AKTAŞ

Uyruğu : TC

EĞİTİM BİLGİLERİ

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Lisans :	Arap Dili ve Edebiyatı	2016
Lise :	Açıköğretim Lisesi	2012

İŞ DENEYİMİ

Yıl	Yer	Görev
2019	Bitlis	Arapça Öğretmeni

YABANCI DİLİ

Arapça